

וזאת ליהודה

קובץ מאמרים המוקדש לחברנו,
פרופ' יהודה ליבס,
לרגל יום הולדתו השישים וחמישה

עורכים:

מארן ר' ניהוף, רונית מרוז ויהונתן גארב

המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל
האוניברסיטה העברית בירושלים

מוסד ביאליק • ירושלים

תוכן העניינים

קווים לדמותו ולמפעלו של יהודה ליבס

11	יהונתן גארב דרכו של יהודה ליבס בחקר הדת היהודית
17	זאב הרוי ספר יצירה של ליבס: בין פרמנידס, ניטשה והרמב"ם
28	זלי גורביץ' אוֹדָה ליהודה
31	רבקה מרים וזאת ליהודה
32	מיכל גוברין אתה הקול, עליית המים
34	מנחם פרומן בת המלך ואני
36	גתית הולצמן Pro Iudas

שער ראשון: העת העתיקה וגלגוליה

39	מארן ר' ניהוף הומרוס מתארח אצל פילון
53	הלל בן-ששון ומשה הלברטל שם יהויה ומידת הרחמים

- 70 רחל אליאור
חג שבועות הנעלם
- 93 מיכאל פישביין
ממדרש לשיר: קווים ביצירת אפוס פיוטי אצל ר' שמעון הגדול
- 101 דנה שלו
'הלום בשיגעון האהבה' ('مضطرباً مجنوناً'): מסורת ספרות אהבה פופולרית ועוד מסורות ספרותיות באגדת סלאמאן ואבסאל

שער שני: ספר הזוהר

- 123 רונית מרוז
קבלה, מדע ופסאודו-מדע בפירושו של רמד"ל ל"ג מידות
- 144 שילה פכטר
חטא שאין עליו תשובה: על מחלוקת מפורשת בין רמד"ל לזוהר
- 164 מלילה הלנר-אשר
רפואת הפנים
- 181 רות קרא-איונוב קניאל
פניה הבוערות של השכינה: מעשה תמר בזוהר אחרי מות
- 202 עורד ישראלי
דילמות הלכתיות בספר הזוהר
- 222 שפרה אסולין
מדרש הנעלם לבראשית: בין עברית לארמית
- 254 יהודית וייס
הקדמת גיום פוסטל לתרגומו ופירושו הלטיני הראשון לספר הזוהר
- 281 משה חלמיש
דברים על לימוד זוהר

שער שלישי: ספרות הקבלה והחסידות לדורותיה

- 311 דניאל אברמס
'סוד מים העליונים ומים התחתונים': חיבור לא ידוע מן הקבלה הקדומה בקסטיליה
- 326 משה אידל
על ר' נחמיה בן שלמה הנביא מארפורט ור' יצחק לוריא אשכנזי (האר"י)

- 344 ברכה זק
'בן געגועים': על צדיק יסוד עולם בכמה פרקים מספר אלימה
לר' משה קורדובירו
- 359 בועז הוס
'כמראה זהר': חיבורים, שירים ופרודיות בלשון הזוהר
- 381 אסתר ליבס
'שימני כחותם על לבך': ה'רשימו' בראשית החסידות
- 401 אליוט ר' וולפסון
פירושו של עמנואל פרומן לבשורה על פי לוקס והתנצרות הקבלה בגרמניה
במאה הי"ח בתקופה שלאחר השבתאות
- 420 בנימין בראון
'איננו שייך לי כי אינני עוסק בזה': יחסו של ר' ישראל סלנטר לקבלה

שער רביעי: עיוני הגות ושפה

- 443 משה בר-אשר
על כמה צורות בלשון המקרא ופירושיהן
- 456 חגי בן-שמאי
המשל כמציאות: 'משל' בהוראת 'צורה, תכונה, מאפיין, אידאה' בלשון
הגאונים (עיון בראשיות המינוח הפילוסופי העברי בתשובת גאון)
- 469 ביבליוגרפיה וקיצורים

פירושו של עמנואל פרומן לבשורה על פי לוקס והתנצרות הקבלה בגרמניה במאה הי"ח בתקופה שלאחר השבתאות

אליוט ר' וולפסון

במוקד מאמר זה עומדים ההיבטים הקבליים – ואולי אף השבתאיים – במשנתו הנוצרית של הגרמני היינריך כריסטיאן עמנואל פרומן בפירושו לבשורה על פי לוקס. במחקר זה אדון בכמה פסקאות מרכזיות שבהן פרומן שואל מוטיבים קבליים כדי להוכיח את אמתות הנצרות. ואולם מלבד העובדה שנעזר מעת לעת בסמלים או ברעיונות קבליים, מכמה פסקאות אפשר ללמוד שאף אימץ את ההרמנויטיקה הבסיסית שהתפתחה בתורת הסוד היהודית וגם הדגיש את העמדה כי סודות מסוימים אינם יכולים להתגלות 'אלא לצנועין'.¹ בייחוד אבקש לטעון כי פרומן ניסח תפיסה ספיריטואלית של המצוות, התואמת למגמה ההיפרנומית השבתאית, וכנראה גם משקפת אותה. לעומת הגישה האופיינית יותר, שהציע גרשם שלום, גישה שהדגישה את טבען האנטינומי של האמונה ושל ההלכה בשבתאות, טבעתי במחקר אחר את המונח 'היפרנומיות', כדי להביע את הרעיון שהמטרה העיקרית בשבתאות לא היתה ביטול ההלכה, כי אם קיומה האולטימטיבי; דהיינו תחימת ההלכה מתוך התרחבות אל מעבר לגבולתיה. תופעה זו, העשויה להיראות מנקודת מבט חיצונית כמו ערעור ושכירה של הנורמה הדתית, נתפסת – מנקודת מבט פנימית – כמימוש עמוק יותר של הדת.² לפני שאפנה לדון בחיבור הזה, אבקש להציג כמה תובנות כלליות על אופיים של המומרים בזמנו ובסביבתו של פרומן. אלישבע קרליבך טענה במחקרה כי אף על פי שמספר היהודים שהמירו את דתם לנצרות בארצות גרמניה בשלהי המאה הי"ח היה קטן ביותר, קנו המומרים

* תודתי נתונה לז'ורז' קיניונס, שהסב את תשומת לבי לכמה מקורות חשובים וסייע לי בהבהרת כמה סוגיות חשובות הנוגעות לתולדות חייו של פרומן. אני מודה גם לאבישי בראשר שתרגם את המאמר מאנגלית.

1 *Evangelium Lucae pars prior ab erudito proselyto Henr. Christ. Imman. Frommanno Doct. Med. in linguam ebraeam transferri ac explicari curavit ediditque Io. Henr. Callenberg ...*

= ספר בשורה טובה על פי המבשר לוקאס ... חלק ראשון, בעריכת יוהן היינריך קלנברג, האלה, המכון ליהדות, 1735, נב ע"א (להלן הבשורה על פי לוקס ח"א). על חוסר הרצון להרחיב את הדיון בנושא מסוים ראו עד ע"ב, קג ע"א.

2 ראו וולפסון, א"ר, 2000, עמ' 204-228; וולפסון, א"ר, 2006, עמ' 186-285; וולפסון, א"ר, 2009, עמ' 55-58, 161-199.

מקום מרכזי כמתווכים בין תרבויות ודתות: 'תפקידם התרחב מעבר לתפקיד התאולוגי המסורתי של מומרים בפולמוסים בימי הביניים. על אף שהמגמה החברתית לא היתה משמעותית עד לשלהי המאה הי"ח, נוכחותם של המומרים בשיח היהודי-נוצרי היתה מרכזית מאוד בארצות גרמניה למן שנותיה הראשונות של המאה הט"ז'.³ תחום אחד שבו בלט במיוחד תפקיד חשוב זה הוא הידרשותם של יהודים מומרים לידע סודי, על פי רוב לשתי מטרות: כדי להוכיח ליהודים כי בקבלה חבויות אמתות כריסטולוגיות; וכדי לשכנע נוצרים לגלות מודעות רבה יותר להכרת הטובה שהם חבים ליהדות, ובדרך זו להביאם לא רק לגלות יחס סובלני כלפי פרקטיקות ואמונות יהודיות, אלא אף להכיר במקומן כאבני דרך שיש להן תהודה בתוככי המסתורין הנשגב ביותר באמונה הנוצרית. אמור מעתה: היהודים המומרים התאימו את עצמם בהתלהבות רבה לאופי המורכב שחזק והחליש בעת ובעונה אחת את המקף המחבר ומהפריד של שני המוקדים בבניין זהותם – היהדות והנצרות.

אפשר לשער כי שורשיה של אסטרטגיה זו נטועים בימי הביניים, כמה מאות שנים לפני התפתחותה של הקבלה הנוצרית בתקופת הרנסנס האיטלקי. בעקבות מחקרו החלוצי של חיים וירשובסקי, יש מקום להבחין בין שני דגמים בקבלה הנוצרית: שימוש בתורות הסוד הקדומות ביהדות לצורך אישורן של אמתות שנוסחו והובעו במסגרת הנצרות; ויישום מתודות פרשנות קבליות בדרך נוצרית לשם יצירת רעיונות וסמלים חדשים. אני סבור כי הדגם השני אינו אלא נגזרת של קודמו, כך שאפשר לאפיין למעשה שיטה כוללת אחת שעיצבה את הקבלה הנוצרית. ואכן מוטב להעמיד את הדברים בהקשר רחב יותר, ובכללו ניסיונם של מפרשים נוצרים לחתור תחת היהדות על ידי הקצאתה ולערער עליה באמצעות הכלתה כיסוד שיש להדירו – לחשוף אותה תוך כדי הסתרתה.⁴ אפשר לשרטט את תהליך ה'האפלה' על היהדות בשלושה שלבים מובחנים: השלב הראשון – שראשיתו בכרית החדשה ובכתבי אבות הכנסייה – הוא השימוש הפיגורטיבי בכתבי הקודש היהודיים לשם הוכחת אמתות הנצרות; השלב השני – שהתרחב במאה הי"ב והי"ג בעקבות התגברות הכפירה בתוך היהדות – הוא ניצול התלמוד לצורך מטרה זו; והשלב השלישי – שנהיה מרכזי במאה הט"ו והט"ז, אם כי היו לו בבירור מופעים היסטוריים גם קודם לכן – הוא ההידרשות לקבלה ולתורת הסוד לשם אישורן של הנחות כריסטולוגיות מוקדמות. עם זאת, היהודים המומרים נבדלים באופן בסיסי מהוגים הומניסטים נוצרים בולטים שנדרשו לקבלה, כמו ג'ובאני פיקו דלה מירנדולה, יוהנס רויכלין ופאולו ריקיו. אפשר לטעון בפשטות כי הרקע הרבני של היהודים המומרים כפה עליהם את שימור המסגרת הנומית של הקבלה, גם כאשר ביקשו לערער על מסגרת זו באמצעות חשיפת האמתות הנוצריות שבבסיס הטקסטים המסורתיים. בעקבות זאת, בניגוד לדיוקנם האופייני של מקובלים נוצרים כדוגמת גיום פוסטל – שעודדו מעין 'יהדות-נוצרית' (בניגוד ל'נצרות-יהודית') והעניקו תוקף לאמונה כי אמתותה של הנצרות נשענת בהכרח על מקורה בתורת משה – הרי שיהודים מומרים, כמו יוהנס קמפר (1670-1716), הידוע גם בשמו משה בן אהרון מקרקוב, צידדו בטבעם התאורגי של הסמלים הקבליים, שאותם שאלו במסגרת המאמץ לעגן את אמתות הנצרות בתורת הסוד היהודית. כפי שטענתי במקום אחר,⁵ יצירתו הספרותית של קמפר חושפת בליל של הלכה

3 ראו קרליבך, 2006, עמ' 464.

4 לתיאור רגיש של קריאה המדברת על היהדות בלשון פיגורטיבית, כדת שהיא לעולם בחזקת 'האחר', ראו רובינס, 1991, עמ' 20-1.

5 וולפסון, א"ר, 2001. מאמר זה הוא הבסיס לדיון כאן, וראו עמ' 140-142. שפרה אסולין חקרה עוד, באופן בלתי תלוי, את מחשבתו של מומר זה. ראו אסולין, תשס"א.

רבנית ואגדה רבנית עם ספיריטואליות נוצרית, כשהיסוד המגשר בין שני תחומי השיח הדתי הוא המגמה התאוסופית השואבת בעיקר מן הקורפוס הזוהרי. בקלילות פרשנית רבה ובהפלגה על כנפי הדמיון מפרש קמפר את ההלכה והאגדה מבעד לעדשת הקבלה המוארת באור כריסטולוגי. המארג הסבוך של החוטים השונים האלה משתקף היטב גם בהשקפתו המשיחית החריגה למדי.

לשיטתו אי אפשר להעריך כהלכה את משמעותה האזוטרתית של המשיחיות הנוצרית בלא הבנת ההיסטוריה של התרבות הרבנית כשם שזו באה לידי ביטוי בייחוד במסורת המיסטית. מעבר לניסיון לשכנע יהודים באמתות הנצרות, קמפר מעדיף את מי שדרכו הדתית משקפת את דעתו. אמנם איני רואה כל סיבה להניח שלאחר המרתו הוסיף קמפר לקיים בגלוי את הריטואלים היהודיים, אבל על בסיס כתביו אפשר לשער כי המשיך לשמור מצוות שהיה יכול למצוא בהן ביטוי לאמונתו המשיחית בישו. רוצה לומר, אימוץ האמונה הנוצרית אין פירושו בהכרח נטישת דרכה של היהדות הרבנית. בעניין זה אפשר להצביע על זיקה בין פעילותו הרוחנית של קמפר ובין המגמה שאפיינה כמה מהכתות היהודיות-הנוצריות הקדומות שלא חשו סתירה בין אמונה בישו ובין קיום ההלכה היהודית.⁶ אפשר להבין אפוא את 'יצירתו של קמפר לא רק כניסיון מתמשך לבסס צידוק עצמי, אלא כאישור מעודן יותר לאורינטציה היהודית בדבר העליונות הטבועה ביהודי בבחינת 'ישראל האמתית', העם שידיעת האמת נמצאת ברשותו, ידיעה הכוללת את עקרונות היסוד של האמונה הנוצרית, דהיינו המסתורין של השילוש, האינקרנציה של הלוגוס ואלוהותו של המשיח. לשון אחר, קמפר מחויב להשקפה שלפיה הנצרות מראשיתה בעצם ממחישה את האמת האזוטרתית של היהדות, הבאה לידי ביטוי בצורה הרחבה ביותר בספר הזוהר.⁷ ייתכן כי לשיטתו הסוד הגלוי בנצרות הוא האמת האזוטרתית ביהדות, ואילו השיח הנסתר ביהדות הוא האמת האקסוטרתית בנצרות. אליבא דקמפר, המשימה המשיחית היתה הצמחתה וטיפוחה של פילוסופיה דתית שתעניק בד בבד ליהודים חסות בדמות יהדות-נוצרית ולנוצרים בדמות נצרות-יהודית. בנוגע לכל מה שקשור למפעל הזה היה קמפר מחויב בוודאי להרמנויטיקה הנועזת שנוצרה בקבלה במתכונתה השבתאית ושדחקה את המסורת ההלכתית עד לקצותיה על ידי צמצום הפער שבין קודש לחול. ואולם תופעה זו הולמת גם דפוסים תרבותיים רחבים יותר, שמקורם בעיתוי ההיסטורי ובסביבה הגיאוגרפית שבהם חי ופעל, ואפשר למצוא לה ביטוי בתקופה שלאחר הרפורמציה בקרב האחוות של הניאורוויקוויציאניסטים והבונים החופשיים, שרופפו מאוד את הגבולות בין יהדות לנצרות, במידה ניכרת בשל העניין שגילו קבוצות חשאיות אלה בתורות הסוד היהודיות.

אפשר לזהות דגם דומה אצל עמנואל פרומן. אין אנו יודעים הרבה על תולדות חייו,⁸ ומועד לידתו, למשל, אינו ברור. לעומת זאת ידוע לנו זמן פטירתו – ינואר 1735,⁹ השנה שבה נדפס פירושו לבשורה על פי לוקס בלוויית תרגום לעברית, שראה אור תחת חסותו של המכון ליהדות (Institutum Judaicum). מכון זה היה המיסיון הגרמני-הפרוטסטנטי הראשון שיועד ליהודים, והוא נוסד ב-1728 בהאלה על ידי יוהן היינריך קלנברג, פרופסור לותרני לתאולוגיה

6 בהקשר זה כדאי להזכיר את המאמר של יהודה ליבס, 'מצמיח קרן ישועה', ליבס, תשמ"ד.

7 לרקע היסטורי לתפיסה זו ראו ליבס, תשמ"ג(ב).

8 תיאור כללי של תולדות חייו מצוי בספר בשורה טובה על פי המבשר לוקס עם פירושו של ד"ר עמנואל ה' כ' פרומן וד"ר רפאל הירש ביזנטל, ירושלים: קרן אחוה משיחית, תשס"א.

9 ראו דברי הפתיחה 'אל הקורא הנאמן' שנוספו למהדורת פירושו של פרומן שראתה אור והושלמה על ידי ביזנטל תחת הכותרת 'ספר בשורה טובה על פי המבשר לוקס', ברלין 1851.

ופילולוגיה שפעל רבות להמרתם של מוסלמים ויהודים.¹⁰ פרומן הוטבל לנצרות בעיר גותה ב-1722 או 1723, ובשנת 1729 – במקביל ללימודי הרפואה – תרגם ליידיש את הבשורה על פי לוקס ועוד כמה ספרים מהברית החדשה, בהם האיגרת אל העברים ומעשי השליחים.¹¹ כמו כן כתב מאמרים שיועדו בעיקר למומרים יהודים פוטנציאליים, ושימש סֶדֶר בהוצאת הספרים של מכון קלנברג.¹² ואולם יצירתו המרכזית היתה פירושו האמור לבשורה על פי לוקס, שנערך

10 ראו ביזנטל, 1869; ביזנטל, 1874; לפידה, 1985, עמ' 77; קלרק, עמ' 47-57; וכן קרליכך, 2001, עמ' 59, 85-86, 168; קניונס, 2002, עמ' 84; דאודי, 2006, עמ' 51-97. ראו גם מילר, 1994; בלץ, 1995; רימצקי, 2004, עמ' 99-104, 140-142, 165-171; רימצקי, 2006.

11 ספר בשורה טובה על פי המבשר לוקס ... דאש בוך פון דער גוטן באטשאפט דורך לוקאס, בעריכת יוהן היינריך קלנברג, האלה, המכון ליהדות, 1730; ספר מעשי השלוחים ... דאש בוך פון דען גשיכטן דער שלוחים, בעריכת יוהן היינריך קלנברג, האלה, המכון ליהדות, 1731; אגרת הפויל שלוחה אל העבריים, דער בריב פויל צו דיא עבריים גשיקט, האלה, המכון ליהדות, 1734; עוד חיבור בידידיש מאת פרומן ובעריכתו של קלנברג שמצאתי התייחסות אליו הוא 'גלגול נשמת משלם ומתמים בני ישראל במצוות', האלה, המכון ליהדות, 1747. שני חיבורים נוספים יוחסו לעתים לפרומן: תרגום הדרשה על ההר, שראה אור תחת הכותרת 'אייני שיני דרשה וועלכי ישוא המשיח גיהאלטן האט פון דער זעליקייט', בעריכת יוהן היינריך קלנברג, האלה, המכון ליהדות, 1730, ותרגום האיגרת הראשונה ליוחנן, שראה אור תחת הכותרת 'דאר ערשטי בריו דעז הייליגן יוחנן', בעריכת יוהן היינריך קלנברג, האלה, המכון ליהדות, 1730. ואולם שני החיבורים תורגמו למעשה על ידי קארל אוגוסט פישר. אני מודה לכריסטופר רימצקי על הערה זו. לביבליוגרפיה מפורטת של פרסומי המכון ליהדות בהאלה ראו רימצקי, 2004, עמ' 494-530.

12 הכותרים להלן נרשמו תחת שמו של פרומן, על ידי אליעזר רוזנטל, ברוסט, 1875, עמ' 395-396; גזלת כבוד האלה; גלגול נשמות משלים ומתמים בני ישראל במצוות; דינא רבא ביד המשיח; דקדוקי לא תנאף; זכות המילה; יהודי שבלב; מהות העבודה זרה; מעשה טיטוס; מציאות הבורא; משיח כפרת חטאים; צדיק באמונתו; צלם אלהים באדם; קיימת התורה; רומא מקבלה את המשיח; (ואשית העיר הגדלה רומא; תכלית תורת משה. כל החיבורים נערכו על ידי קלנברג ויצאו לאור במכון היהודי בהאלה בשנים 1737-1749. ב'ספר בשורה טובה על פי המבשר לוקס' (לעיל הערה 8), עמ' 7-8, נאמר כי פרומן חיבר את 'אור לפנות ערב', חיבור שנפוץ בין היהודים. נראה כי זו רמיזה שגויה לחיבור המיסיונרי 'אור לעת ערב', שכתב יוהן מילר (1649-1727), פיאטיסט מן החוג בגותה וכומר לשעבר בקלנברג. ראו רימצקי, 2004, עמ' 86-99, 154-164; החיבור, שראה אור בידידיש ב-1728 תחת הכותרת 'דאש ליכט קיגן אבנד צייט להאיר עיני ישראל ויראו בנחמות ציון בשוב ה' ציון' (הגרסה הגרמנית ראתה אור רק ב-1730) וקבע את מתכונת סדר היום של המכון ליהדות, הוא דיאלוג בין שני יהודים, ר' מנחם בן ישעיה והסוחר ר' שמואל בן יוסף, המשתכנע בסופו של דבר כי ישו הנוצרי הוא המשיח שבנבואה היהודית. ראו קלרק, 1941, עמ' 48, 74-75; רימצקי, 1994; רימצקי, 2004, עמ' 105-122, 154-160, 188-189; רימצקי, 2006, עמ' 620-621, 624-626; בוכינגר, 2006, עמ' 511-512; וולמן, 2008, עמ' 281; קולץ, 2010, עמ' 92-93; מצייקו, 2006, עמ' 35; בעניין השתתפותו כביכול של פרומן בהכנת חיבורו של מילר לדפוס, ובכלל זה כתיבתו מחדש ב'שפה יהודית' ושינוי שמו של המחבר ליוחנן קמחי (תרגום עברי לשם הגרמני המקורי), ראו את תיאורו של פרומן, *London Jews Society*, May, 1852, עמ' 134. אני מודה לג'ורג' קניונס שהעמיד לרשותי מהדורה דיגיטלית של החיבור הזה. המקור הראשי שבעזרתו אפשר לשחזר את תפקידו של פרומן בתרגום ובהדפסת 'אור לפנות ערב' הוא שטפן שולץ, מיסיונר פולני שהיה הנציג הראשי של המכון בהאלה בשנים 1739-1757. על דמותו ראו מייר, 1907, ובייחוד עמ' 421; קלרק, 1941, עמ' 66-70; רימצקי, 2004, עמ' 110-111, 220-221; תרגומו של פרומן ליידיש (*hochdeutsche*) של *Licht am Abend* והגהותיו של קלנברג מתועדים בארכיון *Franckeschen Stiftung* בהאלה, כמצוין אצל קלרק, 1995, עמ' 74, הערה 183; וראו גם רימצקי, 2004, עמ' 106, 111-112, 117-116. בשער הספר בדפוס ראשון נכתב על הספר רק 'הובא לבית הרפוס על פצירת והוצאת איזה אנשים חשובים החרדים לדבר ה' ומצפים לישועתו'.

על ידי קלנברג ונדפס בשני חלקים ב-1735 וב-1737 בבית הדפוס של המכון. את הפירושו השלים ופרסם המומר היהודי-פולני יואכים היינריך רפאל ביזנטל בברלין בשנת 1851, בלוויית תרגום מוגה ומתוקן.¹³ בעמוד השער במהדורה הראשונה מתואר פרומן במילים הלטיניות *erudito proselyte* (גר מלומד), המרמזות לדעתי בראש ובראשונה להשכלתו היהודית. פרומן מבאר את הבשורה בעזרת ציטוטים ביד נדיבה ממקורות תלמודיים ומדרשיים. מלבד המובאות מספרות חז"ל, הוא מצטט טקסטים יהודיים מימי הביניים, ובהם ספר יוסיפון – הכרוניקה ההיסטורית מהמאה העשירית,¹⁴ ספר חסידים לר' יהודה החסיד,¹⁵ הסמ"ג לר' משה מקוצי,¹⁶ 'שבט יהודה' לר' שלמה אבן וירגא,¹⁷ ספר יוחסין לר' אברהם זכות;¹⁸ פרשני המקרא (רש"י,¹⁹ רד"ק,²⁰ ר' אברהם אבן עזרא,²¹ ר' משה הדרשן,²² ר' דון יצחק אברבנאל,²³ ספר המסורת²⁴); פילוסופים מימי הביניים (רס"ג,²⁵ ריה"ל,²⁶ רמב"ם,²⁷ רלב"ג,²⁸ ר' יוסף אלכו²⁹); חיבורים מיסטיים (ספר יצירה,³⁰ ספר הזוהר³¹); חיבורים בקבלה, הנזכרים לעתים בשמות מחבריהם

13 ראו לעיל הערה 9. הפירושו הנכלל במהדורת קלנברג מסתיים בלוקס כב, יד; מהדורת ביזנטל מסתיימת בסוף הבשורה. לגרסה מאוחרת יותר לחיבור זה ראו לעיל הערה 8. למרבה הצער שגיאות רבות התגנבו לגרסה זו, ולפיכך מוטב להיעזר בגרסאות הקודמות.

14 הבשורה על פי לוקס ח"א, ג ע"ב, ה ע"ב, יז ע"ב, כא ע"ב, כח ע"ב, כט ע"ב, לד ע"א, מד ע"ב, קז ע"א; *Evangelium Lucae pars posterior ab erudito proselyto Henr. Christ. Imman. Frommanno Doct. Med. in linguam ebraeam transferri ac explicari curavit edititque Io. Henr. Callenberg* = ספר בשורה טובה על פי המבשר לוקס ... חלק אחרון, בעריכת יוהן היינריך קלנברג, האלה, המכון ליהדות, 1737, מ ע"ב, מב ע"א, מב ע"ב, מג ע"ב, מד ע"א (להלן הבשורה על פי לוקס ח"ב).

15 הבשורה על פי לוקס ח"ב, יג ע"א.

16 שם, כז ע"א.

17 שם, מא ע"א.

18 הבשורה על פי לוקס ח"א, כה ע"ב.

19 שם, ב ע"ב, ד ע"א, ד ע"ב, ט ע"א, ט ע"ב, כג ע"ב, לא ע"א, לח ע"ב, קא ע"א, קב ע"א, קב ע"ב; הבשורה על פי לוקס ח"ב, יב ע"ב, יד ע"א, לג ע"א, לג ע"ב, לו ע"ב.

20 הבשורה על פי לוקס ח"א, ה ע"א, י ע"ב, יח ע"א, כג ע"ב, כז ע"ב, לא ע"א, מ ע"א, מ ע"ב, מא ע"א, עב ע"א, עב ע"ב, צג ע"ב; הבשורה על פי לוקס ח"ב, יג ע"א, לד ע"א.

21 הבשורה על פי לוקס ח"א, ה ע"א, לא ע"ב, מו ע"א, עב ע"א, עב ע"ב, קב ע"ב; הבשורה על פי לוקס ח"ב, ו ע"א.

22 הבשורה על פי לוקס ח"א, ט ע"א, יב ע"א, יג ע"ב, כ ע"ב, כג ע"ב.

23 שם, עב ע"ב.

24 שם, נב ע"א.

25 שם, ו ע"ב, טז ע"ב, מ ע"א, מ ע"ב, עב ע"א.

26 שם, יד ע"ב (נזכר הכינוי 'הכוזרי' בלא שמו של ר' יהודה הלוי).

27 שם, ו ע"ב, נד ע"א, נו ע"א, עג ע"ב, קא ע"ב, קג ע"א; הבשורה על פי לוקס ח"ב, ג ע"א, ד ע"ב, ט ע"א, יג ע"א, כא ע"ב, מא ע"א. ראו ביזנטל, ספר בשורה טובה, עמ' 143.

28 הבשורה על פי לוקס ח"א, קב ע"ב.

29 שם, ט ע"א, ט ע"ב, כד ע"א.

30 שם, ב ע"א.

31 שם, ח ע"ב, יד ע"א, יט ע"ב, כד ע"ב, מו ע"א, עד ע"א. קטעים מהאוסף הזוהרי מצוטטים אצל ביזנטל ב'ספר בשורה טובה', עמ' 141 (זוהר ח"ב, מא ע"ב), 142 (זוהר ח"א, א ע"א, קצב ע"א, רלח ע"א, רמ ע"א), 148 (זוהר ח"א, רד ע"ב), 153 (זוהר ח"א, קיט ע"א), 154 (זוהר ח"ג, ריח ע"א). במקומות אחרים

(רמב"ן³², ראב"ד – וכאן כוונתו לר' יוסף בן שלום אשכנזי³³, ר' בחיי בן אשר³⁴) ולעתים בעילום שם ובשלל כינויים, כגון 'מקובלים'³⁵, 'בעלי קבלה'³⁶, 'חכמי חזן'³⁷, 'חכמי לב'³⁸; וכן הוגים דרשנים שהושפעו מהקבלה (ר' משה אלשיך³⁹, ר' אברהם שלום בעל 'נוה שלום'⁴⁰, ר' ישעיה הלוי הורוביץ, שאותו הוא מזכיר בשמו המלא, בשם חיבורו המרכזי 'שני לוחות הברית'⁴¹ או בקיצור השל"ה⁴², והמהר"ל מפראג, המכונה 'בעל נצח ישראל'⁴³). לעתים קרובות הוא נדרש לחיבורים פולמוסיים אנטי-נוצריים ומגיב לטענותיהם, לדוגמה ספר 'נצחון ישן' מהמאה הי"ג⁴⁴ ו'חיוק אמונה' מהמאה הט"ז לחכם יצחק בן אברהם הטרוקי⁴⁵; כמו כן הוא מתייחס בזלזול לחיבור הפולמוסי 'תולדות ישו', שאותו הוא מכנה 'ספר חסר לב'⁴⁶. ניכר כי בתודעתו של פרומן אין פער בין מקורות רבניים ומקורות קבליים, והם משמשים בלא אבחנה בתור הוכחה לטבעה היהודי האותנטי של אמונתו הנוצרית. מאורעות בחיי ישו מתבארים בעזרת פרקטיקות יהודיות בנות זמנו של המחבר⁴⁷, שיטה שיש בה בוודאי כדי להחליש את

(עמ' 142 ו-153) ביזנטל מתייחס בפירושו לעימוד הזוהר במהדרת זולצבאך (תמ"ד). על מהדרה זו ראו הוס, 2006.

32 הבשורה על פי לוקס ח"א, נב ע"א, עב ע"ב.

33 שם, ב ע"א.

34 שם, נא ע"ב – נב ע"א. הקטע שפרומן מזכיר הוא פירושו של ר' בחיי לשמות לד 6-7, הפסוקים שמהם מביאים חז"ל ראייה ליי"ג מידות הרחמים. תחת הכותרת 'על דרך האמת' הוא מזכיר הן את ביאורו של רמב"ן והן את הביאור שלו. ראו ר' בחיי בן אשר, ביאור על התורה, מהדורת שעוועל, ירושלים 1981, 353-352.

35 הבשורה על פי לוקס ח"א, ב ע"א, יד ע"א.

36 שם, יג ע"ב. ראו מו ע"א. פרומן מדבר שם על 'מכשפים הרוצים להיקרא בעלי קבלה'. המקובלים מכונים (שם, קג ע"א) בלעג 'מבולבלי דעת' משום שהם מפרשים את ריטואל נטילת הידיים במונחים של 'סטרא אחרא'.

37 שם, יד ע"ב, לח ע"ב, נא ע"ב, קב ע"א.

38 שם, מא ע"ב. ראו מב ע"ב – מג ע"א: 'למעייין ולמשכיל במ ברעת ובחכמת לב'. ב'ספר בשורה טובה', עמ' 140, ביזנטל מכנה את המקובלים 'חכמי האמת'.

39 הבשורה על פי לוקס ח"א, י ע"א.

40 שם, מ ע"א; ראו גם ספר בשורה טובה, עמ' 140.

41 שם, לח ע"ב, סא ע"ב, סד ע"א; הבשורה על פי לוקס ח"ב, כז ע"א.

42 הבשורה על פי לוקס ח"א, לז ע"ב.

43 שם, יא ע"ב.

44 שם, לד ע"ב.

45 שם, יא ע"ב, כג ע"א, לד ע"ב, לה ע"ב, מ ע"ב, מא ע"ב, מב ע"ב, מד ע"א, מע ע"ב, קו ע"א, קח ע"ב, קיג ע"ב; הבשורה על פי לוקס ח"ב, יח ע"א, יט ע"א, כד ע"ב, כח ע"ב.

46 הבשורה על פי לוקס ח"א, ח ע"א.

47 ראו לדוגמה שם, לז ע"ב. הסיפור על הדרשה שנשא ישו בבית הכנסת בנצרת מתבאר כאן בזיקה לפרקטיקות יהודיות בנות זמנו של המחבר. לתפיסה טיפולוגית מוכרת יותר של הריטואל היהודי בהסבר חייו של ישו ראו את פירושו הנוסף ב'ספר בשורה טובה', עמ' 140-141, שבו 'אכילת הפסח אשר הוחקה לחק לבני ישראל בעת עלותם מארץ מצרים' מתוארת כ'רמז וסוד אל הקרבן האמתי אשר במלואות הימים יקריב המשיח את עצמו, לשים אשם נפשו לכפרה לא לבר על בני ישראל כי אם על כל יושבי תבל ... והקרבן האחרון הזה גדול יהיה על כל הקרבנות אשר הוקרבו לפני ד' מאז ויתעלה על הקרבן הפסח אשר הקריבו בני ישראל עת צאתם מארץ מצרים'. ביזנטל מעיר על זיקות בין 'הפסח הגשמי' הנקשר למצרים ו'הפסח הרוחני' שהוא 'הפסח המשיחי', אך הוא בכירור גם מבחין ביניהם באופן רומה, ומסיק

האמונה הקדומה בהחלפת הברית הישנה, שלפיה היהדות שלאחר המקרא אינה רלוונטית עוד להבנת העומק הספיריטואלי שבנצרות.

בספרה *Divided Souls* הראתה קרליבך כי במאה הי"ז והי"ח סיפרו סופרים גרמנים את סיפור המרתו של שבתי צבי – אגב עירוב של מציאות ובריון – כדי להפיץ את הרעיון כי משעה שנחשף התעתוע המשיחי או 'התרמית האחרונה', הרי שהמוצא האסכטולוגי היחיד שעמד לרשות יהודים הוא המרת דתם לנצרות. הרציונל הפנימי להמרת יהודים, שנוצרים הפיקו ממנו תועלת, הלך והעמיק עם התרחבות המאבק בתוך הכנסייה בין פרוטסטנטים לקתולים. אחד המרכיבים במתקפה הפולמוסית של הפרוטסטנטים על הקתולים היה טענתם שהפרוטסטנטיות מציגה סכיבה עוינת פחות ליהודים המומרים. מחד גיסא, העניין האסכטולוגי של נוצרים ביהודים גבר בעקבות התופעה השבתאית; ומאידך גיסא, היו נוצרים שהתעורר בלבם החשש כי אין לבטוח עוד ביהודים כמבשריה של הביאה השנייה, משום שהמרתם לנצרות עלולה להתגלות כהמשך וכהתרחבות של ההתחזות המשיחית שאת אותותיה נתנו שבתי צבי ומאמיניו, במאורע ההיסטורי שחזק בעיניהם את תרמית היהודי הנוכל.⁴⁸ כסיכום נקודה זו כותבת קרליבך כי 'משיחיות יהודית חתרנית ונוכלות יהודית ... העניקו לכל המרה משקל אפוקליפטי רב, וכן הקהו את טענתו של המומר לאותנטיות'.⁴⁹ אבקש להוסיף להערתה המחכימה את השערת כי כוח המשיכה של השבתאות כלפי מיסיונרים נוצרים היה כרוך גם ביכולתה לספק מסגרת טובה להבנת הגישה ההיפרנומית להלכה, נטייה ההולמת מאוד את עמדתו של פאולוס, ומטעם זה היתה עשויה לשמש גם מנגנון אטרקטיבי לפיתוי יהודים להצהיר אמונים לישו כביטוי לקשר הברית שלהם אל האל.

למיטב ידיעתי פרומן אינו מזכיר כלל את שמו של שבתי צבי ולא את שמה של התנועה השבתאית.⁵⁰ אף על פי כן, אני נוטה לחשוב שהתופעה השבתאית ניבטת מבעד לפסקאות רבות וחשובות בחיבורו, שבהן הוא נדרש לסמלים ולמושגים קבליים כדי להוכיח את תוקפה היהודי של הדוגמה הנוצרית. מבחינה היסטורית כבר הוכח הקשר בין קלנברג לשבתאות, בייחוד בנוגע למנזר בהאלה.⁵¹ לא זו בלבד שקלנברג גילה עניין אישי בחומר שבתאי, אלא שמיסיונרים אחרים במכון ליהדות נזקקו גם הם לתחום זה כעילה להרחבת הדיאלוג עם יהודים. לא קשה לדמיין כיצד שימשה המפלה השבתאית כלי נוח בידיהם של נוצרים שעסקו בהמרה. לדוגמה, בשנת 1760, בד בבד עם סכסוך שפרץ בין עמדתו ובין אייבשיץ, הוציא לאור

ש'רמזים וסודות כאלה ועוד אחרים גלויים וידועים ליודעי חן אשר עמדו בסוד ה' ובסוד תורתו' (עמ' 142). בהשוואה לפרומו, ביונטל מציג עמדה מחמירה יותר כלפי הרבניים, אף על פי שהוא מושפע מהם מאוד ומביא מדבריהם ראיות רבות לאמת הכריסטולוגית. לדוגמה ראו את ביקורתו בעמ' 143 על מפרשי התלמוד שלא מצאו ידיהם לפרש סוד המאמר' על חבלי משיח.

48 ראו קרליבך, 2001, עמ' 67-87. והשוו מציין, 2006, עמ' 32.

49 קרליבך, 2001, עמ' 73.

50 דיון קצר במשיחי שקר מצוי בתוך הבשורה על פי לוקס ח"ב, כא ע"ב, בקשר ללוקס יז 22-23. פרומן רומז לדמות המשיחית מביתר במאה השנייה, ר"ל בר כוכבא, וכן מזכיר בפירושו את משיח השקר האלמוני מתימן בן המאה הי"ב, שעליו כתב הרמב"ם באיגרת תימן. ראו פרידמן, מ"ע, 2002, עמ' 9-49. פרומן מייעץ לקורא לעיין בהקדמה שבה הרחיב את הדיבור בנושא הזה, אך זו אינה נכמץ. עוד דיון במשיחי שקר מופיע בתוך הבשורה על פי לוקס ח"ב, מא ע"א-ע"ב. בהקשר הזה נזכרים בר כוכבא ודוד אלרואי (שנקרא בטעות אלרוד), המשיח האלמוני מעירק. ראו לנוביץ, 1998, עמ' 81-91.

51 ראו קרליבך, 2001, עמ' 86. הקשר בין מכון קלנברג לשבתאים נידון גם אצל שוחט, ע', 1960, עמ' 175-182; להפניה זו הגעתי הודות לקרליבך, 2001, עמ' 260, הערה 78.

איש המכוון, כריסטופר פטר פרנקן, חיבור היסטורי אלמוני על שבתי צבי – המכונה באות הקלון 'ראש הנוכלים' ו'משיח השקר האחרון של היהודים'.⁵² כפי שאטען, כמה מן ההיבטים המהותיים בתפיסת הנצרות של פרומן מתבהרים היטב לאור תופעה זו.

הצהרתו המפורשת ביותר של פרומן החושפת זיקה בין השקפת העולם הקבלית להשקפת העולם הכריסטולוגית מופיעה בביאור המונח 'רוח הקודש', בפירושו ללוקס יב, י: 'וידענו ג"כ מדרך התושיה שהרוח הוא בסוד הבינה. והיא מג' מוחות הנקראות ספירות העליונות. וא"א ח"ו להפריד ולקצץ ביניהם. כי כולן בתכלית האחדות. וזאת היא גם תורת הנוצרים. ערוכה ושמורה בכל ספרי ברית החדשה'.⁵³ לאחר מכן הוא מעיר כי הרחיב את הדיבור בנושא הזה 'בהקדמה בשער הייחוד', חלק שלמרכה הצער לא פורסם מעולם, ועד כמה שידי משגת אין הוא בנמצא עוד. מכל מקום, טענתו של פרומן ברורה דיה: הוא משווה את רוח הקודש לבינה, הספירה השלישית בתאוסופיה הקבלית הרגילה. בעקבות ההבחנה הידועה והמבוססת בין ג' ספירות עליונות ובין ז' תחתונות, מכנה פרומן את הספירות הראשונות 'שלושה מוחות', ביטוי המבטא התאמה לתהליכים המנטליים באנתרופוס האלוהי. על כל פנים הוא מציין כי בעיקרו של דבר עשר הספירות אינן ניתנות לחלוקה, היות שהן מכוננות יחדיו את אחדותו של האל. לא זו אף זו: הוא טוען שזו גם הדוגמה הנוצרית הבסיסית, ובעזרתה – אני מניח – הוא מתכוון לטעון שכשם שהמקובלים הוגים באחדות האלוהית כישות המורכבת ביסודה מעשרה חלקים, כך הנוצרים מאמינים כי עצמותו האחת של האל מורכבת משלוש היפוסטוזות; ובניסוחו הוא: 'השילוש הקדוש בתכלית האחדות' הוא האמצעי שדרכו אפשר 'לעמוד ולהבין בסוד שמו הנכבד והנורא'.⁵⁴

כמו כן לדברי פרומן זיהוי ישו עם הלוגוס בכרית החדשה מתבהר לאור התרגום המסורתי 'מימרא'⁵⁵ ולאור הסמלים הקבליים, 'החכמה הקדומה הנאצלת מכתר עליון' – המכונה גם 'כתר הבריאה', היות 'שתולים בה הנבראים' – ו'זוהר האחדות השווה', כינוי המורה על כתר או על אינ-סוף.⁵⁶ פרומן אינו מציין בפירושו את מקור הדברים, אך ככל הנראה דבריו מבוססים על תיאורו של ר' יוסף בן שלום אשכנזי בנתיב השני בל"ב הנתיבות בהקדמתו לפירוש ספר

Der Erzbetrüger Sabbatai Sevi, der letzte falsche Messias der Juden unter Leopold's I 52
Regierung im Jahr der Welt 5666, und dem 1666sten nach Christi Geburt
פטר פרנקן, (1760). חיבור זה הוא תרגום לגרמנית לחלק העוסק בשבתי צבי בספר
Jean Baptiste de Rocoles, *Les imposteurs insignes ou Histoires de plusieurs hommes de néant, de toutes Nations, qui ont usurpé la qualité d'Empereurs, Roys et Princes* (אמסטרדם: אברהם וולפגנג, 1683), המתבסס על התיאור בהולנדית אצל
Thomas Coenen, *Ydele verwachtinge der Joden* (אמסטרדם 1669) ועל התיאור בצרפתית המיוחס למ'
John Evelyn, *The History of the* רובינט שפורסם ב-1673, תרגום של הגרסאות אצל ג'ון אוולין,
Three late famous Imposters, viz Padro Ottomano, Mahamed Bei, and Sabatai Sevi (1669) ר'
Paul Rycaut, *The History of the Turkish Empire from the Year 1623 to the Year 1677* (1680);
ראו שלום, תשמ"ח, עמ' 834; ובפירוט ביבליוגרפי רב יותר, פופקין, 2001, עמ' 101-103. ראו גם
פופקין, 1994, עמ' 43-54.

53 הבשורה על פי לוקס ח"א, קח ע"ב.

54 שם, קח ע"ב-קט ע"א. על ידיעת סוד השם ראו הבשורה על פי לוקס ח"ב, כ ע"א.

55 הבשורה על פי לוקס ח"א, לח ע"ב (ציטוט התרגום לישעיה מה, יז), ו-נא ע"ב (שלוש ההיקריות של שם בן ארבע בשמות לך, ו נזכרות בתור 'עצמות' של השם, הנקשרת לאחר מכן ל'מימרא' ול'חכמה').

56 הבשורה על פי לוקס ח"א, ב ע"א. על מלך המשיח המזוהה עם 'מימרא די"', 'חכמה הקדומה הנאצלת מכתר עליון', ראו עו ע"א. השוו קה ע"ב, שם ישו מזוהה עם 'חכמת אלהים', 'הנאצלה מכתר עליון'.

יצירה.⁵⁷ פרומן תומך בטענה זו בעזרת התייחסות ל'דעת כל המקובלים', שמקורה בקטע בספר יצירה, שבו הספירה הראשונה מכונה 'רוח אלהים חיים', והיא נחלקת לאחר מכן לשלושה חלקים: קול, רוח ודיבור. פרומן מזכיר גם את פירושו של 'המקובל הגדול הרב אהרון ראש ישיבת בבל' לחיבור זה, מקור שהעתיק כנראה מתוך פירושו לספר יצירה לר' משה בוטריל, שנרפס ברפוס ראשון במנטובה בשנת 1562 ומאז ראה אור במהדורות רבות.

בביאור השם ישוע, הנמסר למרים בהתגלות מפי המלאך (לוקס א, לא), מזכיר פרומן את הגלוסה הפרשנית בבשורה על פי מתי, 'לפי שישוע את עמו מחטאותיהם' (א, כא), ואחר כך הוא מצטט קטע מהזוהר שבו מתואר המשיח הנושא את ייסוריהם של ישראל, הבאים עליהם לאחר עברם על מצוות התורה. דרשת הזוהר קושרת בצורה טבעית לגמרי את הרעיון לפסוק מישעיה, 'והוא מחלל מפשענו מדפא מעונתינו מוסר שלומנו עליו ובחברתו נרפא לנו' (ישעיה נג, ה). ראוי לציין כי פסוק זה העניק להוגים השבתאיים ראייה להטעמת הסבל שנשא שבתי צבי.⁵⁸ בפירושו ללוקס יח, כ-כב שב פרומן ומתייחס לקטע הזה מן הזוהר. ההקשר המקורי בבשורה הוא דברי ישו לאחד מראשי הקהל שביקש להשיג אוצר בשמים ולא עלה הדבר בידו, על אף שקיים את כל המצוות. ישו מבטיח לאיש כי משאלתו תתגשם רק לאחר שיפגין את אהבתו לאל, 'ימכור את כל רכושו ויפזר את הונו לעניים. אביא כאן את דבריו של פרומן במלואם:

'ידעת את המצוות' (לוקס יח, כ) – הנוהגות בין אדם לאדם. 'דבר אחד חסר לך' (שם, כב) – ר"ל אהבת השם 'בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאורך' (דברים ו, ה). שעל פי הדבר הזה מצווה האדם לתת ולפזר את כל הון ביתו באהבה ... והכתוב הזה וכיוצא בו הם בנין אב לכל תורת השלוחים שאמרו בפירוש שאין האדם זוכה לחיי עולם הבא בשביל מעשיו הטובים אלא רק באמונתו השלמה והאמת, ע"ד מה שאמר הנביא 'וצדיק באמונתו יחיה' (חבקוק ב, ד) ... להורות עומק סוד המצוות, ושאי אפשר לו לאדם לקיים אפי' מצוה ראשונה שבעשרת הדברות כהלכתה וכדקדוקה, א"כ הוא בכלל 'ארור אשר לא יקים את דברי התורה הזאת לעשות אותם' (דברים כז, כו). ומשום שאי אפשר גם כן לו לאדם למסבול כל יסוריהון דישאל על עונשי דאורייתא, אלא המשיח אקיל ונטיל עליהו כמאמר הרשב"י בזוהר ויקהל. צריך האדם לחסות תחת כנפי המשיח כדי להושע בצדקותיו כד"א 'ובחברתו נרפא לנו' (ישעיה נג, ה).⁵⁹

אפשר לצקת את לשונו של ישו בתבניות העגה הרבנית ולומר כי האדם יכול לקיים את כל המצוות שבין אדם לחברו ובכל זאת לא למלא את הצו החיוני 'ואהבת את ה' אלהיך', המייצג את החובות שבין אדם למקום ותובע ויתור על הרכוש החומרי ופיזורו לנזקקים. לפנינו תיקוף

57 ר' יוסף בן שלום אשכנזי, פירוש ספר יצירה, בתוך: ספר יצירה, ירושלים תש"ן, י א-ב. הנתיב השני מכונה 'שכל מזהיר', המזוהה גם עם 'כתר הבריאה' ועם 'זוהר האחדות השווה'. הנתיב השני מכונה גם 'כבוד שני', כינוי שיש לו משמעות רבה ומנוח שאפשר לייחסו לישו באופן טבעי לגמרי. על זיהוי ישו עם 'אור הכבוד' או 'אור הגדול' אשר יאיר לישראל' ראו הבשורה על פי לוקס ח"א, כ ע"ב.

58 שם, ח ע"ב-ט ע"א; פרומן מצטט את הקטע מהזוהר, צה ע"ג, המתאים למהדורת קרימונה, בראשית, עמ' שעט-שפ (ובמהדורת מנטובה ח"ב ריב ע"א). בעניין החלת הפסוק מישעיהו מג, ה על שבתי צבי ראו וולפסון, א"ר, 2006, עמ' 180-181, הערות 199-200.

59 הבשורה על פי לוקס ח"ב כד ע"ב-כו ע"א (מספר העמוד 25 נשמט במהדורה זו בשגגה).

ברור של הקרדו הקבוע של השליחים – האופייני בייחוד לפאולוס – בדבר אלוהים המצדיק את האדם על פי אמונתו ולא על פי מעשיו. ועדיין, כמו שטוען פרומן בתוקף, תהא זו טעות להסיק מן התמורה הרעיונית הזאת כי הדת הנוצרית ביסודה באה להפר את תורת משה בגלל תביעותיה המחמירות. אדרבא, קביעת התנאי כי האדם חייב לוותר על כל עושרו החומרי כדי למלא חובה המוטלת עליו, מצוות קידוש השם, מבליטה את עצם העובדה שדווקא תורת ישוע תובענית יותר מתורת משה.⁶⁰ בכך מובן הטעם להתייחסותו של פרומן לצו העיקרי של ישו בבחינת 'עומק סוד המצוות' שהוא גוזר מהפסוק 'וצדיק באמונתו יחיה' (חבקוק ב, ד).⁶¹ דומני כי הצגת תורתו של פאולוס באופן הזה מסגירה ממד שבתאי מובהק.⁶² כדי להמציא תימוכין לפרשנות זו אעיר כי הפסוק מחבקוק נדרש לעתים קרובות על שבתי צבי, בראש ובראשונה בשל ראשי התיבות צב"י (צ'דיק ב'אמונתו י'חיה), שנתפסו כרמיזה מוצפנת למשיח.⁶³ וכדי לדייק אף יותר ראוי לציין שהשבתאים הסתייעו בפסוק זה לקידום ההשקפה שהמשיח הוא האנשה, התגלמות או אינקרנציה של האמונה, התאמה סימבולית שנדרשת על ידי פרומן על ישו, המושיע שהוא 'הכבוד' ו'מלאך הברית'.⁶⁴ כמו שביטא זאת נתן העזתי, בכיטוי שעשוי לשקף השפעה נוצרית,⁶⁵ הצו החשוב ביותר הוא האמונה בשבתי צבי, שכן רק באמצעותו מקיים האדם את כל התורה כולה, ומטעם זה כל הריטואלים האחרים יכולים להתבטל. נתן העזתי שב וייחס את הרעיון הזה לקטע התלמודי על חבקוק שהעמיד את תרי"ג מצוות על אחת, דהיינו על הפסוק 'וצדיק באמונתו יחיה'.⁶⁶ האמונה בדמות המשיחית היא אפוא קיום של התורה, הממומש בציווי אחד הכולל את המצוות כולן.

ההשערה כי חזונו של פרומן משקף תפיסה שבתאית זוכה לאישוש בסוף הקטע, שבו מופיעה התייחסות לקטע מהזהר (הנזכר לעיל) על סבלו של המשיח שהוא כפרה לחטאי עם ישראל, סבל המתעורר לעולם עקב אי-יכולתם לשמור את מצוות התורה. תחושה זו קרובה מאוד להגייון העומד בבסיס טענתו של פאולוס לעליונותה של האמונה על פני המעשה. לפי פרומן זו גם כוונת המשל של ישו על הבגד החדש והבגד הבלוי (לוקס ה, לו): הבגד הבלוי הוא התורה שבכתב, שניתנה לבני ישראל בסיני לצד התורה שבעל-פה הפרושית, שהגדילה במידה ניכרת את מספרן של המצוות בהשוואה למניינן בתורה שבכתב;⁶⁷ הבגד החדש הוא

60 שם, כו ע"א – כז ע"א.

61 השו"ש, כג ע"ב.

62 על חוקרים ששרטטו קווי דמיון ביסודות הבסיסיים בין המשיחיות השבתאית לנצרות הקדומה, בייחוד כפי שזו באה לידי ביטוי אצל פאולוס, ראו וולפסון, א"ר, 2006, עמ' 235, הערה 172.

63 אלקיים, 1993, עמ' 34-48; וולפסון, א"ר, שם, עמ' 278-279.

64 הבשורה על פי לוקס ח"א, עב ע"א-ע"ב.

65 שלום, תשמ"ח, עמ' 173. מכל מקום, כמו שהעיר שלום שם, יש למתן את האפשרות להשפעה נוצרית לנוכח העובדה 'שיש גם מסורת יהודית פנימית שאין בה שמץ של נצרות, וגם היא קשרה ענין האמונה והגאולה'. אחד מהמקורות היהודיים 'המקוריים' שהוא מזכיר הוא פרק כ"ט מנצח ישראל למהר"ל מפראג. לדעתי אין לראות בשתי האפשרויות הללו אנטינומיות, הואיל ובמקרים רבים מנגנון ההשאלה מבחון משועבד להרהור פנימי, כלומר רעיון אינו מושאל מבחון אלא אם כן יש לו זיקה למה שנתפס בבחינת רעיון פנימי. לפיתוח של נקודה זו ראו וולפסון, א"ר, 1998, עמ' 172-173. על השפעת הנצרות על השבתאות ראו להלן הערה 118.

66 תלמוד בבלי, מכות כד ע"א.

67 על ההחמרה המוגברת של הציוויים הרבניים בהשוואה למצוות הנזכרות בכתובים ראו הבשורה על פי לוקס ח"א, קה ע"א-ע"ב.

התורה שהתגלתה על ידי המשיח, החקוקה והקבועה בלבו של אדם. רבים מן החוקים שנאסרו כברית הישנה יותרו כברית החדשה, ומנהגים רבים יבוטלו, אך השינויים האלה נועדו לסייע להשבת כתר התורה על כנו.⁶⁸ ללא ספק יש משמעות לעצם הדבר שבפירושו להצהרת ישו כי כל אדם צריך להישמע לדבריו ולעשותם (לוקס ו, מז) פרומן כולל מימרה המיוחסת לרבן שמעון בן גמליאל,⁶⁹ 'ולא המדרש הוא העקר אלא המעשה'.⁷⁰ איני רואה כל סיבה לפקפק בכנותו של פרומן בשימושו בהצהרה זו, המייצגת בצורה מושלמת את האתוס הרבני, משום שהוא חפץ לייחס לישו העדפה של הפרקטיקה על פני התאוריה. ביטול הטקסים הפולחניים בעקבות התגלותה של מלכות המשיח מבשר את הגשמת הכוונה האמתית של התורה; ידיעת סוד המצוות מובילה ליציאה מחשכת השעבוד הפרושי אל אורה הגדול של הגאולה.⁷¹ בהערה על הביקורת בלוקס יא, לט-מב כלפי הנטייה הפרושית להתמקד בריטואלים חיצוניים ולא בעשיית צדקה ואהבת האל (ביקורת המופיעה בהקשר לנטיית ידיים לפני הסעודה), כותב פרומן: 'שוב אין לכם לדאוג ולדקדק על טומאות אוכלין, אשר לא צוה ה', כי אז תכירו שאין האוכלים מטמאים את הנשמה, אלא החטאים מטמאים אותה ורחמנא לכא בעי, ומשום זה אף אותם הדברים יותרו לימות המשיח אשר נאסרו בתורת משה'.⁷² לכך הוא מוסיף הערה חשובה, כי יחידים 'האומרים שהפסוקים האלה אין להם טעם וריח', המבקרים את דבריו של ישו בתגובתו לפרושים – ללא ספק רמיזה לקוראים יהודים במרוצת הדורות וכן בדורו – 'לא הריחו ביראת ה' ובסוד מצותיו ואין להם לב כלל להבין דברי החכמים וחדותם'.⁷³ כשם שישו לא חפץ בביעורו של הריטואל החיצוני הקשור בניקיון הגוף, אלא ביקש להורות על עדיפותו של הערך הפנימי, הנוגע לטהרת הנשמה, כך באחרית הימים לא תכלה התורה, אבל משמעותה הספיריטואלית תגבר, וסוד המצוות האלוהיות יהא גלוי לכול. האושר האסכטולוגי מתואר אפוא בזיקה ברורה לדגם הרבני, והוא קשור ל'דברים השייכים לענייני הנפש, כגון מתנת רוח הקודש ושפעתו בלב האדם, להכיר את בוראו בידיעה אמתית ולעמוד ולהבין בתורתו ובסוד מצותיו, כדי ללמוד וללמד, לשמור ולעשות ולקיים את דבריו ולעלות ולראות את פניו, פני השכינה, שוכן הכרוכים במרומים ... והוא אושר האמתי בחיי עולם הבא, כי זה הוא מתכונת הנשמה, וזהו תכלית בריאת האדם, וזהו כוונת התורה והמצוות וכל סודותיה ... כדי לזכות את האדם לעלות ולראות את פני האדון צבאות ולהנות מזיו שכינתו'.⁷⁴

זו משמעותו של ההסבר שפרומן מציע לכינוי 'אדון השבת', המיוחס לישו (לוקס ו, ה): 'ורמזו גם שלא יהיה עוד שבת ביום קבוע לימות המשיח כי כל ימי המשיח כלם שבת'.⁷⁵ פרומן מציין את פסקה צ במדרש תהלים, אך נראה כי כוונתו לפסקה צב, שבה נדרש הפסוק 'מזמור שיר ליום השבת' (תהלים צב, א), על העולם השביעי שברא האל, עולם 'שכולו שבת ומנוחה

68 שם, נד ע"ב-נה ע"א. על התורה החדשה ראו גם נה ע"ב.

69 אב' א, יז.

70 הבשורה על פי לוקס ח"א, סו ע"ב.

71 הבשורה על פי לוקס ח"ב, יח ע"א. ראו שם, כה ע"א; פרומן מדבר על ידיעת 'סוד' המצוות הקשור לאהבת האל. והשוו ביונטל, ספר בשורה טובה, עמ' 165: 'סוד ד' ליראיו ובריתו להודיעם (תה' כה, 14). ידיעת המשיח היא שורש ויסוד כל התורה כולה ובלעדה "נגששה קיר כעורים" (יש' נט, 10) ובחשיכה נלך ולא נדע בין ימין ושמאל'.

72 הבשורה על פי לוקס ח"א, קד ע"א.

73 שם, 104 א-ב.

74 הבשורה על פי לוקס ח"ב, טז ע"ב.

75 הבשורה על פי לוקס ח"א, נז ע"א.

לחיי העולם'.⁷⁶ הרעיון שמציע פרומן מופיע בצורה מובהקת עוד יותר במקורות רבניים אחרים שבהם נדרש פסוק זה מתהלים לתיאור 'העתיד לבוא',⁷⁷ 'העולם הבא'⁷⁸ או 'האלף השביעי'⁷⁹ בתור 'יום שכולו שבת'. מנקודת מבט כריסטולוגית זיהוי טיפולוגי של ישו עם השבת נועד לעורר את האמונה שהמושע מייצג את מימושה הסוטריולוגי של השבת, ולפיכך על ידיו – ולא על ידי קיום הריטואל – אפשר לזכות במנוחה אמיתית.⁸⁰ זו גם כוונתו של המשך הקטע בלוקס, שבו מסופר כי ישו חילל כביכול את השבת על ידי ריפוי האישה שידו יבשה. והנה אין במעשהו חילול שבת, לא רק מכיוון שההלכה מתירה לרפא אדם בשבת כאשר מדובר בפיקוח נפש⁸¹ – טעם שגוי שמציע ישו (לוקס ו, ט), הואיל ובמעשה המסופר אין ראייה ברורה שהאדם היה נתון בסכנת נפשות – אלא משום שבאופן עמוק יותר, היות שהמשיח מגלם בעצמותו את השבת, הרי שאין הוא מוגבל עוד על ידי חוקיה. טיעון דומה ניסחו מאמיניו של שבת צבי, שראו בו הקבלה לאלף השביעי וטענו כי באמצעות סוד השבת התרומם עד לדרגה הגבוהה ביותר באלוהות, שבה בטלות כל ההבחנות ובטלה השניות.⁸²

אבקש לחתום את הערותי בציון מובאה אחרת שיש בה כדי להאיר באור נוסף את ההשפעה הקבלית – ואולי גם את החותם שהטביעה המשיחיות השבתאית – על השקפתו של פרומן בדבר הישועה שהביא עמו ישו. בביאור דברי המלאך למרים כי לא יהיה קץ למלכותו של ישו (לוקס א, לג), כותב פרומן:

א"כ בעל כרחך אתה מודה שמלכותו ושלטונו יהי' בעולם הנצחי בעולם שכולו ארוך, שאין שם לא שנוי ולא חילוף ולא מיתה: והעירותיך ג"כ כבר על הענין הזה בהקדמה, ושם ביארתי באר היטב בראיות גמורות מפי תורתנו הקדושה ודברי חז"ל, שאין מלכות המשיח מהעולם הזה השפל ואין לו חלק בו כלל, לפי שאין מעלתו של המשיח מן העולם הטבעי, כאשר הוכיח בעל נצח ישראל. ובזה תבטל טענת אנשים בוערים, הטוענים ואומרים, למה לא נתן האל לו לישוע את כסא דוד, כאשר הבטיח המלאך

- 76 מדרש תהלים, מהדורת בובר, וילנא, רום, 1891, צב:ב, רא ע"ב. במקורות אחרים בספרות חז"ל, הנדרשים לעתים על אותו פסוק מתהלים, העתיד המשיחי מכונה 'יום שכולו שבת'.
- 77 תלמוד בבלי תמיד, לג ע"ב; דונסקי, 1980, ד:ח, עמ' 108; מסכת סופרים, מהדורת היגר, ניו יורק 1937, יח:ב, עמ' 312. ראו גם תלמוד בבלי ראש השנה לא ע"א.
- 78 מכילתא דר' ישמעאל, מהדורת הורוביץ-רבין, ירושלים 1970, כי תשא, א, עמ' 341. ראו גם אבות דרבי נתן, מהדורת שכטר, וינה 1887, נוסח א', פס' א, 3א.
- 79 תלמוד בבלי סנהדרין צז ע"א.
- 80 ראו וולפסון, א"ר, 1995ג, עמ' 81 וכן המקורות הנידונים בעמ' 217-218, הערות 138-141.
- 81 השווה הבשורה על פי לוקס ח"ב, ב ע"ב-ב ע"א; וראו וולפסון, א"ר, 2007ב, עמ' 261-262.
- 82 ראו וולפסון, א"ר, 1998ב, עמ' 233-234, וכן המקורות שהובאו בעמ' 234, הערה 105. בסוגיית ההתגברות על השניות מעניין לציין את הערתו של ביונטל ללוקס כד, ט: 'ותרע ותכיר כי כברית החדשה אין הברל בין אשה לאיש בין עבד ואדוניו [האגרת אל הגלטים ג, כ"ח], ולפעמים תגדל מעלת הנשים על האנשים' (ביונטל, ספר בשורה טובה, עמ' 162). היסוד הפרשני לטענה זו הוא המסופר בכרית החדשה על מרים המגדלית, יוחנה, מרים אם יעקב והנשים האחרות, שהודיעו לאחר-עשר השליחים הנותרים על צליבתו של ישו, וכי הוא עתיד לקום לתחייה. על ההשלכות המגדריות של נוסח הטבילה שאומץ על ידי פאולוס ראו וולפסון, א"ר, 2005, עמ' 49-50, 301, וראו גם את ההפניות לדיונים אחרים במחקר, שהובאו בעמ' 437, הערה 15.

לאמו כי לא ישב על כסא דוד, ולא משל בישראל כלל וגו'. אמת כן הוא, וטוב שלא ישב על כסא דוד ולא משל על ישראל כלל בעולם הזה, מפני טעמים הנזכרים.⁸³

יש להניח ש'האנשים הבורערים' שפרומן מזכיר כאן את דבריהם היו עמיתים יהודים⁸⁴ שקראו תיגר על האמונה הנוצרית במעמדו המשיחי של ישו וטענו כי ישו לא הגשים מרכיב בסיסי הכרוך ברעיון המשיחי, והוא ההבטחה לישועה חברתית ופוליטית והחזרת מלכות בית דוד ליושנה.⁸⁵ עניין זה, הניחו הם, משתמע גם מדבריו של המלאך למרים, 'וימלך בבית יעקב לעולם ולמלכותו אין קץ' (לוקס א, לג). ואולם פרומן הופך את טענתם על פניה בהעירו כי העובדה שהשלטון בתוכנית ההיסטורית לא ניתן לישו אינה אלא אות למשיחיותו, שבכוחה להביא לידי גאולה רוחנית ולא לגאולת הגוף.⁸⁶ כנגד קריאה אתנוצנטרית של חלקה הראשון של ההבטחה, פרומן מעיר כי 'כל העמים נקראו בשם יעקב, ושיהי' כל העולם אגודה אחת'.⁸⁷ בחלקה השני של ההבטחה נאמר בפירושו כי למלכותו אין קץ, כלומר מלכות המשיח סרה מן 'העולם השפל', שהוא תחום המקריות הכפוף להוויה ולהפסד.⁸⁸ הגאולה אינה שייכת לתחום ההיסטורי, אלא ל'עולם הנצחי', תחום המתואר באחד מהביטויים הרבניים לעולם הבא במילים 'עולם שכולו ארוך', כינוי שנדרש על התיאור המקראי לשכר מצות כיבוד אב ואם, 'למען יארכון ימיך' (שמות כ, יב).⁸⁹ לדידו של פרומן, האמונה המקראית והאמונה הרבנית מורות כי מלכות המשיח – ידיעת הסודות והמסתורין של מלכות השמים, הגנוזים המתגלה במשל הידוע על הזורע,⁹⁰ שמקביל מבחינה תאוסופית לשכינה⁹¹ ומבחינה פסיכולוגית לתכונת הענווה⁹² – אין

83 הבשורה על פי לוקס ח"א, יא ע"ב.

84 ראו שם, לב ע"א; פרומן קורא תיגר על דעתם של 'הפושעים ואנשי מבולבלי הדעת', כינויים ליהודים בני זמנו שטענו כי יזכו לחלק בעולם הבא בזכות אבות.

85 רעיון זה מובע במפורש אצל ביונטל, ספר בשורה טובה, עמ' 164, בפירושו ללוקס כד 21: 'היהודים חשבו כי המשיח יכניע צוררי ישראל בחרב ובחנית ברכב ובפרשים ולא ידעו ולא הבינו כאשר גם עד היום הזה טח מראות עיניהם מהות האמתי ממלכות המשיח, אשר מלכותו מלכות כל העולמים'.

86 הבשורה על פי לוקס ח"א, לט ע"א.

87 שם, י ע"ב. ראו יא ע"א.

88 ראו שם, סט ע"א. בפירושו השאלה ששלח יוחנן לישו באמצעות שניים מתלמידיו, 'האתה זה הבא, או לאחר ניהל?' (לוקס ז, יט), כותב פרומן: 'לא עשה יוחנן זאת אלא משום תלמידיו כדי שידברו גם הם עם ישוע ויראו ויאמינו כי הוא המשיח ושמלכותו לא מן העולם הזה השפל אלא מלכות עולם'. קרוב לוודאי שהביטוי 'מלכות עולם' נושא משמעות קבלית.

89 תלמוד בבלי, קידושין לט ע"ב. השוה הבשורה על פי לוקס ח"א, פח ע"א, צז ע"א; הבשורה על פי לוקס ח"ב, טו ע"ב, טז ע"ב, כב ע"ב. על הנטייה לאחד את מלכות השמים, מלכות המשיח ומלכות העולם הבא ראו הערתו של ביונטל על לוקס כב 24 ב'ספר בשורה טובה', עמ' 145.

90 הבשורה על פי לוקס ח"א, פ ע"ב.

91 שם, עד ע"ב: 'מלכות אלוהים היא מלכות שמים ומלכות המשיח'. ראו עה ע"א, שם נזכרת ראיית 'כל ענייני מלכות אלהים וסודות של המשיח'. השוה גם פה ע"א ועט ע"א, שם נאמר כי ישו חשף את 'סוד מלכות אלהים'. ראו הבשורה על פי לוקס ח"ב, ו ע"א, י ע"ב, ו'ספר בשורה טובה', עמ' 140, שם ישו מגלה 'סוד מלכותו וסוד בואו אל העולם השפל הזה'. וראו שם, עמ' 163; ישו מתואר כמי שלימד את השליחים את 'אמתת סוד עינויו וסוד תקומתו'. על המסתורין הסתום בקימתו לתחייה ראו שם, עמ' 164.

92 הבשורה על פי לוקס ח"א, צ ע"א. ראו גם את הערתו של ביונטל ללוקס כב, כו, ספר בשורה טובה, עמ' 146.

מקורה ב'עולם הטבע'. הוא סומך רעיון זה גם בעזרת הפנייה לקטע בספר נצח ישראל למהר"ל מפראג, שבו נאמר בפירושו כי 'מעלת המשיח נבדל מן העולם הזה הטבעי הגשמי, ולכן הוא 'יושב בין עניים ... ובין טובלי חלאים'.⁹³ פרומן שב לקטע הזה ומביאו כתימוכין לפירושו לדברי ישו, 'זאשרי האיש אשר לא יפשל ב' (לוקס ז, כג), בדיון המאמת את השערת הקודמת בדבר קהל היעד של פירושו:

לפי שהיו תלמידי יוחנן והרבה אנשים אחרים אנשי מכולכלי הדעת, אנשי עולם הזה טוברים שימלוך מלך המשיח כמלכי בשר ודם, לפיכך הזהיר אותם שלא יחשבו מחשבות רעות כהנה ולא ימאסו בו על שהוא נבזה וחדל אישים כי מלכותו לא רק העולם הזה השפל כי כל ענין המשיח הוא אלהי ולא גשמי כאשר הוכיח בעל נצח ישראל דף מ"ח ע"ב.⁹⁴ והוא דבר שכשל בו כל עדת בני ישראל עד היום הזה. והאיש הזה ישוע ... הוא להם 'לאבן נגף ולצור מכשול לפח ולמוקש' (ישעיה ח, יד). ואעפ"י שנפלו ונשברו ונוקשו ונלכדו, אין להם עינים לראות ולב להבין שנואלו וחטאו ופשעו בה' על מאסם את משיחו, ובצפיתם הם מצפים על המשיח שיעשירם וירכיבם על סוסים ויושיבם במסיבה כבני מלכים וישמחם באכילה ושת' ובכל מיני זמר ותענוג. והוא שגוען ותקות הבל ותקות חנם כיום הזה, וזאת לא היתה תאות הנביאים ותשוקת הצדיקים מעולם.⁹⁵

כמו שאפשר לצפות, לדעת פרומן הטענה כי היהדות והנצרות נבדלות זו מזו בכך שהרעיון המשיחי המובע ביהדות הוא פוליטי ואילו בנצרות הוא ספיריטואלי – בטעות יסודה.⁹⁶ ישו

93 המהר"ל, ספר נצח ישראל, מהדורת יהושע דוד הרטמן, מכון ירושלים, 1997, פרק כח, עמ' 572. תיאור המשיח כדמות המסוכסכת עם העולם הגשמי נשנית בכמה הזדמנויות אצל המהר"ל. ראו שם, פרק יז, עמ' 384; פרק לו, עמ' 671; פרק מא, עמ' 723. השלמות שתושג באחרית הימים המשיחית מתוארת אף היא כדבר מה המצוי מעבר לעולם הזה, רעיון שלטענת המהר"ל הוא משמעותו של המוטיב האגדי (תלמוד בבלי, ערכין יג ע"ב) על כינור שמונת המיתרים של המשיח. ראו ספר נצח ישראל, פרק יט, מהדורת הרטמן, עמ' 429. בעניין הממדים הספיריטואליים או הכול-טבעיים בדיוקן המשיח של המהר"ל ראו גרוס, 1974, עמ' 222-223; שרווין, 1982, עמ' 158-159. על השימוש השבתאי בהשקפה המשיחית של המהר"ל, ובייחוד זיהויו של המשיח עם האמונה – היבט שיש בו אולי הדר למגמה נוצרית – ראו לעיל הערה 65.

94 כל ההפניות לנצח ישראל מתייחסות לדפוס ראשון, פראג 1599. על תוכנו של קטע זה ראו בהערה הקודמת.

95 הבשורה על פי לוקס ח"א, סט ע"ב-ע"א (ההדגשה שלי). ביזנטל מעיר בפירושו ללוקס כב, ל (ספר בשורה טובה, עמ' 146) כי האכילה והשתייה באחרית הימים תהינה פעולות ספיריטואליות ולא גופניות, הצגה פיגורטיבית הנתמכת בתיאור הרבני של העולם הבא, שבו 'צדיקים יושבין ועטרותיהם בראשיהם ונהנים מזיו השכינה' (תלמוד בבלי, ברכות יז ע"א). ראו שם, עמ' 160, שבו מדגיש ביזנטל, בדומה לפרומן, שמשיחיותו של ישו היא 'מלכות הרוחני', שסימנה הוא ביעור השטן והיצר הרע מן הארץ ולא גילוי שפע גשמי והנאות חומריות.

96 הבחנה דומה בין משיחיות יהודית למשיחיות נוצרית נשנתה אצל כמה חוקרים, אך ככל הנראה המחקר שנודעה לו ההשפעה הרבה ביותר הוא מחקרו של גרשם שלום, 'להבנת הרעיון המשיחי בישראל', שלום, תשל"ו(א), עמ' 155-158, וראו דברי הביקורת של יעקב טאובס במאמרו, טאובס, 1992. אני מקבל את דעתו של טאובס כי יש הכרח להסיר את 'מכשול ההפנמה שהציב שלום כדי לשמר באופן דוגמתי הבחנה 'מהותית' בין היהדות והנצרות, ועל ידי כך 'לאפשר קריאה קוהרנטית יותר של ההיגיון הפנימי ברעיון

הוא ראייה לכך שרעיון הגאולה ביהדות כרוך בהפנמה, ואין הוא מאורע שצפוי להתגשם בזירה החיצונית, ההיסטורית. סבלו של המשיח מעיד על מצבו הזר בתכלית אל מול העולם.⁹⁷ עניין זה נזכר כבר בתיאור המושיע בזכריה ט, ט בדמות מלך 'נושע', 'עני' מחד גיסא, ו'רכב על חמור' מאידך גיסא. פרומן מבהיר את הפרדוקס המשיחי במונחים פילוסופיים, וקובע כי אין דרך לפותרו משום שהוא מחייב להניח 'שני הפוכות בנושא אחד'.⁹⁸ בדומה לכך, כדי להשתעשע ברעיון לידת הבתולין של ישו המעוגן בלוקס א, לד-לה (בעיקר כאתגר דתי ולא כהיקש לוגי או דדוקציה אמפירית), יש הכרח להשהות את עקרון אי-הסתירה ולקבל את עקרון אחדות ההפכים בנוגע לישות המוחזקת אלוהית ואנושית גם יחד.⁹⁹ פרומן טוען כי עיקר האמונה הזוהי הוא עיקרון מולד ביהדות. כדי להוכיח טענה זו הוא מצטט קטע מבראשית רבה, שבו הביטוי 'זרע אחר' – הנאמר במקור על שת, כדי לציין כי נולד 'תחת הבל' (בר' ד, כה) – נדרש על מלך המשיח, שנבט מתוך 'זרע שהוא בא ממקום אחר'. רעיון 'המקום האחר' מתבאר בהמשך בעזרת תורת הסוד היהודית: 'לפי דעת המקובלים, זרע הוא כינוי לנשמת המשיח, שתבא ממקום אחר, ר"ל מחדר המיוחד לה לכדה. ומביאין ראי' לדבריהם מזוהר שמות¹⁰⁰ בפסוק "ויקם מלך חדש" וגו' (שמות א, ח) וז"ל, שנשמת המשיח בחדר מיוחד הנקרא קן ציפור, ובעת ביאתו יתגלה ונשמתו מאותו מקום דרך עמוד של אש כנודע, ומשם תבא לתוך הגוף, וזהו "מקום אחר"'.¹⁰¹

המשיחי. הפנמה, או פתיחת התחום הפנימי, שייכת באופן מהותי לתולדותיו של 'רעיון' זה, אם מוטב בכלל שיהיו לו תולדות בעולם שלא-נגאל' (עמ' 553). אין זו אלא 'אשליה' לחשוב שגאולה 'מתרחשת על בימת ההיסטוריה. משום שכל נסיון להביא לידי גאולה במישור ההיסטורי, ללא תמורה בצורתו של הרעיון המשיחי, מוביל ישירות לאכזר' (עמ' 557). אני נוטה להסכים עם הערכה זו, אולם טאובס מתעלם מן העובדה ששלום עצמו ביטא היטב תחושה דומה כאשר הסיק כי 'כך נאלצה היהדות מכוח הרעיון המשיחי לחיות חיים מורחים, כלומר חיים שאין לעשות בהם דבר החלטי, שאין להשיג בהם דבר של קיימא, בלתי-בר-שינוי. אפשר אולי לומר, שהרעיון המשיחי הוא רעיון אנטי-אכסיסטינציאליסטי לאמתו. אם נבינו כדיוקו, אין שום דבר של ממש ברה-השגה לאדם שלא-נגאל. זו גדולתה של המשיחיות, אבל כאן גם תורפתה היסודית. ה"אכסיסטינציה" היהודית שרויה במתח שלעולם אינו בא על פירוקו האמתי; הוא בוער ואינו אוכל לעולם. וכשהיא מתפרצת בתוך ההיסטוריה שלנו, הריהי מנואצת (א, אפשר לומר, נחשפת) מתוך קוצר-דעת כ"משיחיות שקר" (שלום, תשל"ו, עמ' 190). משה אידל מנתח את הביקורת שהשמיע טאובס על דבריו של שלום: אידל, 1998, עמ' 241-240; מצייקו, 2004, עמ' 208-209. לפרשנות הצגתה של השבתאות אצל שלום כתנועה 'דתית' בעיקרה, ולא כגאולה 'פוליטית', ראו וולפסון, א"ר, 1998, עמ' 203-217; ליבס הציג גישה מקבילה: ליבס, י', תשס"ז(ר), עמ' 9-19; וראו גם אידל, 1998, עמ' 183-185.

97 על ישו שנשא את הייסורים באהבה ראו הבשורה על פי לוקס ח"א, לו ע"ב-לז ע"א. על אידאל מות הקדושים והצורך לשאת סבל ועינויים למען ישו ראו פז ע"ב. ראו גם נד ע"א, שם ישו מזוהה עם החתן (לוקס ה, לד-לה), והכלה מזוהה עם כנסת הצדיקים הסובבים אותו. השפה ההטרוסקסואלית משמשת לתיאור התקשרות הומוסוציאלית של המורה עם תלמידיו. אפשר למצוא דגם דומה במקורות קבליים. ראו וולפסון, א"ר, 2005, עמ' 331-332. ביזנטל, ספר בשורה טובה, עמ' 159, מזהה את ישו עם משיח בן יוסף, היות שעל פי מסורת רבנית הוא המשיח שנהרג.

98 הבשורה על פי לוקס ח"א, יא ע"ב, וראו לז ע"א; הבשורה על פי לוקס ח"ב, כא ע"א. על ביטול הפערים החברתיים והכלכליים במלכות המשיח ראו שם, כב ע"ב.

99 הבשורה על פי לוקס ח"א, לה ע"ב.

100 זוהר ח"ב, ז ע"ב (במהדורת קרימונה: שמות עמ' יא).

101 הבשורה על פי לוקס ח"א, יד ע"א. ראו שם, יד ע"ב; פרומן מבאר את הצירוף 'מקום אחר' בזיקה לרחמה של מרים, כלומר 'שלא יולד גוף המשיח כדרך כל הארץ מזרע איש'.

כמה מקורות עשויים בוודאי לתמוך בדיוקנו של משיח עקור ומנוכר בעולם הזה, אך לדעתי אפשר להציע כי פרומן השתמש בדמות זו – לפחות במידה חלקית – כתגובה לכישלונה החרוץ של השבתאות. לעומת ההתלהבות שהפגינו נוצרים מילנריאנים לנוכח שבתי צבי במאה הי"ז, בתקופה שבה פעל פרומן בגרמניה גברה בעיקרו של דבר דווקא תחושת הכישלון שנקשרה במשיח השקר, וזו השתלטה על השיח. אין בכך כדי לכפור בעובדה שהוגים קודמים, מקצתם בני תקופתו, כבר העירו על התרמית החבויה בטענתו – כמו ג'ון אוולין, בדיונו על שבתי צבי בספרו *The History of the Three Late Famous Imposters*, שראה אור באנגליה בשנת 1669.¹⁰² פולמוסנים נוצרים תיארו את שבתי צבי כמקרה האחרון במסכת ארוכה של משיחי שקר. נטייתם של יהודים ללכת שולל אחר שרלטנים מסוגו שימשה צידוק לצורך הבאתם להצהיר אמונים לישו.¹⁰³ במרוצת הזמן גברה הוקעתו של שבתי צבי והצגתו השלילית, ואילו ההערכות החיוביות, שקשרו את הלהט האפוקליפטי היהודי לתקוות המילנריאניות לבואו השני של ישו – הלכו ודעכו. יתר על כן, תיאורים מאוחרים של חייו ביקשו לחשוף את הזיוף הטמון בטענתו באמצעות הדגשת העובדה שהחזון האוטופי הכרוך בהבטחה האסכטולוגית לא התגשם בעליל. בכמה מקרים מפתחו של שבתי צבי והאכזבה ממנה אף מילאו תפקיד בוויכוח התאולוגי הפנים-נוצרי, כאזהרה מפני הסכנות שצופנות בחובן נבואה והתלהבות דתית.¹⁰⁴ ייתכן שפרומן ניצל את מפח הנפש הזה וראה בו אמצעי מחוכם ויעיל לקידום פעילותו המיסיונרית, כדי לזכות בלבם ובעתם של עמיתים יהודים.¹⁰⁵ על ידי הבלטת הרעיון שהגאולה אינה חלה בעולם הזה, אולי ביקש פרומן להמציא נחמה למאמינים שהתפכחו ולנפץ את אשלייתם של מאמינים שנשארו באמונתם.

אבקש לסכם את הדברים בעזרת עוד רמז אפשרי להשפעה שבתאית על הקבלה הנוצרית של פרומן. בקטע אחד המעיין נקרא להתבונן ב'סוד המשיח וסיבת ביאתו וענין השטן שהוא נחש הקדמוני שגרם מיתה לעולם'.¹⁰⁶ כמנהגו במקומות אחרים, המחבר מציין כי עניין זה נתבאר בהקדמה לחיבורו, אשר כאמור ירדה כנראה לטמיון. מכל מקום, מתוך הקשרו של הפירוש, נראה שהסוד הקשור למאבק בין ישו לשטן כרוך בכך שהניגודים הקוטביים האלה אינם אלא שני פניה של מציאות אחת. רעיון זה מצוי גם בספרות השבתאית. שקילותן של גימטריות למילים 'נחש' ו'משיח', שאפשר למוצאה גם במקורות קבליים קדומים יותר, מוסבת על שבתי צבי, כדי להוכיח כי המושיע יכול לגבור על הנחש מכיוון שבעיקרו של דבר שניהם נובעים מכוח אחד. כדי להטעים את הרעיון הזה הוצגה לעתים קרובות האנלוגיה המקראית מיעקב ועשיו, אחים שלכאורה אויבים זה את זה, אך יצאו שניהם מכרס אחת.¹⁰⁷ כך נוהג גם פרומן, שקושר רעיון זה למשל על הבן האובד בלוקס טו, יא-לב. אמנם אין הוא מאריך בביאור משמעותו של הסיפור המקורי – ורק מציין כי הוא מובן ל'משכיל', אבל הוא מדגיש כי

102 ראו לעיל הערה 52.

103 ראו גולדיש, 2004, עמ' 86.

104 ראו פופקין, 2001, עמ' 91-106; הייד, 2004, עמ' 234-265; גולדיש, 2004, עמ' 167.

105 הדרך שעמדה בפני שבתאים להצהיר על אמונתם המשיחית באמצעות הפיכה ליהודים-נוצרים ניכרת בחוג חסידיו של ר' יונתן אייבשיץ בפראג בראשית המאה הי"ח. ראו ליבס, י', תשס"ד, עמ' 212-237. ראו לעומת זאת את הביקורת של מצייקו, 2006א, עמ' 25-26, 30-31. השוו גם מצייקו, 2006ב. תודתי לדוד רודרמן שהזכיר לי את עמדתו של מצייקו.

106 הבשורה על פי לוקס ח"א, לו ע"א.

107 להפניות ראו וולפסון, א"ר, 2001, עמ' 185-186, הערה 236; וולפסון, א"ר, 2006, עמ' 142-143,

הערה 53.

עשיו נמשל לבן הצעיר במשל בלוקס, ואילו יעקב נמשל לבן הגדול, מכיוון ש'משפט הבכורה שייך מן הדין ליעקב'.¹⁰⁸ קרוב לוודאי שמובלע כאן מסגור טיפולוגי קדום יותר, שלפיו יעקב מייצג את הנוצרים (או את ישו) ועשיו מייצג את היהודים – היפוך של רעיון המצוי במדרשי חז"ל.¹⁰⁹ ואולם גם מסגור זה מוכרח להשתנות לאור התובנה שהשניים אינם ניגודים קוטביים. ללא ספק יש קטעים שבהם פרומן מתאר את המאבק בין הכוחות בצורה דואליסטית יותר. בהקשר אחד, למשל, הוא נוקט מונחים קבליים כדי לתאר את הסמכות שניתנה לישו 'להחליש כח ושלטון הסטרא אחרא שהוא השטן ויצר הרע'.¹¹⁰ בהקשר אחר 'רוח הטומאה' שאחזה באיש אשר התעמת עם ישו בבית הכנסת בכפר נחום (לוקס ד, לג), מסמלת את 'יצר הרע הוא השטן, לפי שמטמא את האדם'. שאלתו 'מה לנו ולך ישוע הנוצרי באת לאבדנו?' (לוקס ד, לד) מלמדת 'שבא המשיח להחליש את כח השטן ולאברו מתוך בני אדם שלא יהא לו רשות להשיאם ולהחטיאם ולהמית אותם מיתת עולמית'. פרומן מצטט קטע זוהרי (שמקורו בשכבה הספרותית 'תקוני זוהר') בשמו של רשב"י, קטע שבו מסופר כי המשיח יפתח בקרב נגד נחש הקדמוני – המזוהה גם עם סמאל ועם יצר הרע – כדי להרגו,¹¹¹ כתיקון למות אדם הראשון על ידי הנחש.¹¹² במקום אחר מיוחס לישו התואר 'איש גיבור', משום ש'הוא כובש ומנצח את השטן ומביא את מלכות אלהים', ולכן 'צריך שיהא גבור וחזק ממנו'.¹¹³ ההתנהגות המשיחית נקשרת גם ל'מאמינים בישוע', המכונים בשל כך ברמז 'בני לוי', תואר כהונה המבטא בלשון פיגורטיבית כי 'נטהרו מזוהמת הנחש מטומאת השטן לקרב אל הקודש ולהגיש לה' מנחה בצדקה ... לפי שכל המאמינים במשיח יכינו את לבם לקבל עליהם את עול מלכות שמים ולפרוק [בדפוס: ולפורק] את עול השטן ... אחר שהמשיח העביר את רוח הטומאה מן הארץ, והוא שבער את הרע הכולל, את השטן ויצר הרע'.¹¹⁴

למרות הנימה הדואליסטית העולה מקטעים אלה, מתקבל מאוד על הדעת שכוחות הקדושה והטומאה אינם נתפסים כניגודים בינריים וכי הכוח שבאמצעותו ישו מכניע את השטן נובע מעצם הדבר שהשטן הוא צדו האפל של ישו, ולא מהיותם שני כוחות נבדלים. ראייה להסבר הזה מצויה בעובדה שפרומן מזכיר את סוד המשיח ואת עניין נחש הקדמוני לאחר שהוא חוזר על העיקרון של 'שני הפוכים בנושא אחד'.¹¹⁵ יתרה מזו, בהמשך פירושו לעימות בין ישו לאיש שאחזה בו רוח הטומאה מייחס פרומן את דברי התוכחה של ישו, 'דם' (לוקס ד, לה), לכוונת השטן 'להלכיד עוד רבים בשחיתותיו בדברים האלה, לפי שיאמרו האנשים שהוא ג"כ יודע דברים נסתרים ונעלמים, לפי שידע שישוע הוא קדוש אלקים משיח אלהי יעקב'.¹¹⁶ ייחוס הידע של ישו לשטן אינו מורה בהכרח על זיהוי השניים זה עם זה. עם זאת, בהקשר הזה הוא עשוי לדעתי לרמז לדיאלקטיקה הספיריטואלית השבתאית, המבוססת על הפרדוקס של

108 הבשורה על פי לוקס ח"ב, יג ע"ב. פרומן מטעים זאת כך: 'מפני שהי' בכור ליצירה; ועוד, שקנה אותו מאחיו'. יש להניח שהיצירה הנוכרת כאן מתייחסת להתעברות ולא ללידה וליציאה מן הרחם, שכן סדר הדברים בנרטיב המקראי מורה כמוכן שעשיו קדם ליעקב.

109 ראו יובל, 2000, עמ' 18-25.

110 הבשורה על פי לוקס ח"א, לח ע"ב. ראו נב ע"א.

111 תקוני זוהר, מהדורת מרגליות, ירושלים 1978, כא, מג ע"א.

112 הבשורה על פי לוקס ח"א, מו ע"א. השוו לדיון שערכתי בספרי, וולפסון, א"ר, 2001, עמ' 164.

113 שם, צט ע"א.

114 הבשורה על פי לוקס ח"א, עד ע"ב.

115 שם, לו ע"א.

116 שם, מו ע"ב.

אחדות ההפכים, שלפיה דבר הוא בעת ובעונה אחת גם היפוכו – ואכן דבר הוא עצמו דווקא משום שהוא גם היפוכו. אני סבור כי לכך התכוון פרומן בהעירו כי השטן מסוגל להעמיד פנים כך שהמרמה תיראה כאמת. לדעתי זה היה עומק המשמעות הפילוסופית של השבתאות, היבט שכיניתי אותו במקום אחר 'תסביך האנוס' (Marrano complex),¹¹⁷ דהיינו מציאות שבה חייו של אדם נראים כלפי חוץ בדרך אחת, בעוד הוא מסווה למעשה את פנימיותו האמתית. אברהם קרדונו הוא הדוגמה הבולטת ביותר למאמין בשבתי צבי שהגיע מקהילת אנוסים, יהודי איבריה שאולצו להמיר את דתם לנצרות בעשורים האחרונים של המאה ה־17 והוסיפו בכל זאת לשמר חלקים מזהותם היהודית. מכל מקום, כמו שהראו שלום וחוקרים אחרים בעקבותיו, מעבר לדוגמה זו אי אפשר להבין את הפצת האידיאולוגיה הפרדוקסלית של השבתאות אלא לאור מערכת ספיריטואלית רחבה שאפיינה את קהילות הפזורה הספרדית ונבעה ממציאות מתמדת של כפילות שהיתה הכרחית לחיי האנוסים, יהודים מבפנים ונוצרים כלפי חוץ.¹¹⁸ לא זו בלבד שפרומן – יהודי שהתנצר כמעשה של אישור ולא כדחייה של יהדותו¹¹⁹ – פיצח את התעלומה הזאת, אלא הוא אף מימש אותה בחייו האישיים. ייתכן מאוד כי רק מי שחוצה את הגבולות בין שתי הקהילות הליטורגיות מסוגל לגלות את הידע המאפשר להבחין בנקודה שבה שתי הנראות שוות זו לזו מכוח השוני שביניהן. נקודת מבטו של פרומן על הגאולה עשויה להיחשב 'נוצרית' רק משום שהיא 'יהודית', ו'יהודית' רק משום שהיא 'נוצרית'. לטענתי משתקפת כאן המורשת השבתאית, שתבעה את הרפיית הגבולות בין שלוש הדתות המונותאיסטיות. כמו שטענתי במקום אחר, המשיח המומר הוא יהודי, מוסלמי ונוצרי בעת ובעונה אחת; ואכן שילובן של שלוש האמונות, שכל אחת מהן אינה מאבדת משלמותה התאולוגית, מעיד על גדלות הנפש הספיריטואלית של המושיע.¹²⁰ אף על פי כן הפער שבין יהודי ונוצרי קשה יותר לגישור דווקא משום שעשיו ויעקב הם תאומים שיצאו מכרס אחת; ככל שגדולה הקרבה ביניהם, כן גדול גם המרחק. אמנם שבתי צבי התאסלם, אבל המשמעות התאולוגית העיקרית בהתאסלמותו היא טשטוש הקו המפריד את היהדות מן הנצרות. רעיון זה מקבל ביטוי חריף ביותר אצל כמה מהתאולוגים השבתאיים, שהדגישו כי הסתלקותו של שבתי צבי היתה תיקון

117 ראו וולפסון, א"ר, 2001, עמ' 163. לכך קשור גם הביטוי שנוקט ר' פופקין (פופקין, 1973), וראו פופקין, 1987, עמ' 95-96.

118 'עניני שבתי צבי', מהדורת אהרן פריימאן (ברלין, מיקיצי נרדמים, תרע"ג), עמ' 88; יעקב ששפורטש, ספר ציצת נובל צבי, מהדורת ישעיה תשבי, ירושלים 1954, עמ' 291; שלום, 1971, עמ' 95; ירושלמי, 1971, עמ' 314-320; ביאל, 1979, עמ' 161, הערות 232-234; וולפסון, א"ר, 1998, עמ' 36-37, הערה 79; וולפסון, א"ר, 2001, עמ' 185, הערות 232-234; רוונסטוק, 1998, ובייחוד עמ' 90-99; הלפרין, 2001, עמ' 5-17.

119 בכך אין כוונתי לומר שפרומן לא התבטא לעתים בזלזול רב כלפי היהודים; ראו למשל שם, א.60 בפירושו ללוקס ו, כו הוא כותב: 'לפיכך הזהיר ישוע את תלמידיו, שואל יעלה על לב השלוחים והתלמידים לקבל שבח או כבוד מן היהודים על עבודתם כי לא יקבלו. לפי שאין אמונת האומה מעולם לעשו' נחת רוח לנביאי אמת כי אם לנביאי שקר'.

120 ראו וולפסון, א"ר, 2006, עמ' 176-185; במחקר זה לא הוזכרה הערתו החשובה של טאובס במאמרו 'The Price of Messianism': 'חווית האנוסים היתה צעד מכונן לקראת ניטרול ההבחנה בין הגורמים הדתיים הממוסדים ביהדות, בנצרות ובאסלאם. קבלת האר"י והמשיחיות השבתאית מחזרו את משבר האנוסים בתודעה הדתית במונחים מיתיים. באידיאולוגיה של המשיח המומר נשמעת מנגינה שהובהרה בצורה לא-מיתית בביקורת הרדיקלית על הדת שקידמו אנוסים ברלנים' (טאובס, 1992, עמ' 555).

לחטא אדם הראשון, לשון הקרובה ביותר לאמונה הנוצרית בפסיון של ישו.¹²¹ בגופו של אדם ובלבושו של ישמעאל נעשה המשיח היהודי סמל להתנכרות מבית ולא להמעטה בערכו מחוץ. דברים אלה הולמים גם את דמותו המרתקת של פרומן, שנזקק לאמונתו של נוצרי כדי להיות יהודי אדוק ולאדיקותו של יהודי כדי להיות נוצרי מאמין.

ביבליוגרפיה וקיצורים

- אביב"י, תשמ"ז
 "אביב"י, בנין אריאל: מבוא דרושי האלהי ר' יצחק לוריא ... על פי כתביו ועל פי כתבי תלמידו ר' חיים ויטל, ירושלים תשמ"ז.
- אביב"י, תשנ"ג
 "אביב"י, קבלת הגר"א, ירושלים תשנ"ג.
- אביב"י, תשס"ח
 "אביב"י, קבלת האר"י, ירושלים תשס"ח.
- אבישור, תשל"ט
 "אבישור, כתובות פיניקיות והמקרא, חלק ב: מבחר כתובות פיניקיות, ירושלים תשל"ט.
- אבישור, תשמ"ט
 "אבישור, "פרי עץ הדר" (וי' כג, מ) – על "פרי" שאינו פרי ועל "הדר" שאינו אתרוג', בית מקרא, קיז (טבת-אדר תשמ"ט), עמ' 135-139.
- אבן זוהר, 1990
 I. Even Zohar, 'Polysystem Theory', *Peotics Today*, 11, 1 (1990), pp. 9-26.
- אבן שמואל, תרצ"ה-תשמ"ז
 יהודה אבן שמואל, מורה נבוכים לרבינו משה בן מימון, בהעתקת ר' שמואל אבן תיבון, הוצאה מנוקדת ומוגהה ומפורשת על-ידי יהודה אבן שמואל, א-ד, ירושלים תרצ"ה-תשמ"ז.
- אברמס, תשנ"ג
 ד' אברמס, 'ספר האורה לר' יעקב בן יעקב הכהן – מהדורה סינופטית על-פי כתבי יד שונים', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת ניו יורק, תשנ"ג.
- אברמס, תשנ"ד
 ד' אברמס, 'אימתי חוברה ההקדמה לספר הזוהר? ושינויים בטפסים שונים של ההקדמה שבדפוס מנטובה', אסופות; ספר שנה למדעי היהדות ח (תשנ"ד), עמ' ריא-רכו.
- אברמס, תשנ"ו
 ד' אברמס, ר' אשר בן דוד – כל כתביו ועיונים בקבלתו, ונוסף לו פירושי מעשה בראשית של המקובלים בפרובאנס ובגירונה, לוס אנג'לס תשנ"ו.
- אברמס, 1996א
 D. Abrams, 'Critical and Post Critical Textual Scholarship of Jewish Mystical Literature', *Kabbalah: Journal for the Study of Jewish Mystical Texts*, 1 (1996), pp. 7-71.
- אברמס, 1996ב
 D. Abrams, 'From Germany to Spain: Numerology as a Mystical Technique', *Journal of Jewish Studies*, 47 (1996), pp. 85-101.

- אברמס, תשנ"ז(א) ד' אברמס, 'כתובייד חדשים של ספר הסודות של רבי שם טוב בר שמחה והמקורות שהיו בידו', אסופות, י (תשנ"ז), עמ' 49-70.
- אברמס, תשנ"ז(ב) ד' אברמס, 'פירוש האבוד לספר יצירה לר' יעקב בן יעקב הכהן', קבלה, ב (תשנ"ז), עמ' 311-342.
- אברמס, 1997 D. Abrams, *Sexual Symbolism and Merkavah Speculation in Medieval Germany*, Tübingen 1997.
- אברמס, 2003 D. Abrams, 'Knowing the Maiden Without Eyes: Reading the Sexual Reconstruction of the Jewish Mystic in a Zoharic Parable', *Da'at*, 50-52 (2003), pp. lix-lxxxiii.
- אברמס, תשס"ד ד' אברמס, 'זוהר, ספר ו"ספר הזוהר" – לתולדות ההנחות והציפיות של המקובלים והחוקרים', קבלה, יב (תשס"ד), עמ' 201-232.
- אברמס, תשס"ה ד' אברמס, הגוף האלוהי הנשי בקבלה: עיון בצורות של אהבה גופנית ומיניות נשית של האלוהות, ירושלים תשס"ה.
- אברמס, 2006 D. Abrams, "'A Light of Her Own" — Minor Kabbalistic Traditions on the Ontology of the Divine Feminine', *Kabbalah*, 15 (2006), pp. 7-29.
- אברמס, תשס"ח קבלת האר"י, אוסף מאמרים מאת גרשם שלום, ערך דניאל אברמס, לוס אנג'לס תשס"ח.
- אברמס, 2009 D. Abrams, 'The Invention of the Zohar as a Book: On the Assumptions and Expectations of the Kabbalists and Modern Scholars', *Kabbalah: Journal for the Study of Jewish Mystical Texts*, 19 (2009), pp. 7-142.
- אברמס, 2010 D. Abrams, 'The Virgin Mary as the Moon that Lacks the Sun: a Zoharic Polemic against the Veneration of Mary', *Kabbalah*, 21 (2010), pp. 7-56.
- אוניאנס, 1954 R. Onians, *The Origins of European Thought*, Cambridge 1954.
- אופנהיימר, תשל"א ש' אופנהיימר, 'סמלי הים בקבלת הזוהר', הים במקרא, חיפה תשל"א.
- אורבך, תשכ"ט א"א אורבך, 'שרידי תנחומא-ילמדנו', קבץ על יד, סדרה חדשה, ה-ו (ט"ז), תשכ"ט.
- אורבך, 1982 א"א אורבך, חז"ל – פרקי אמונות ודעות, מהדורה שנייה, ירושלים 1982.
- אורון, תשמ"ט מ' אורון, 'מאמנות הדרוש של בעל הזוהר', בתוך: י' דן (עורך), ספר הזוהר ודרו – דברי הכנס הבינלאומי השלישי לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ח (תשמ"ט), עמ' 299-310.
- אורון, תשנ"ד מ' אורון, 'שימני כחותם על לבך, עיונים בפואטיקה של בעל הזוהר

- בפרשת "סבא דמשפטים", בתוך: מ' אורון וע' גולדרייך (עורכים), משואות: מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל, מוקדשים לזכרו של פרופ' אפרים גוטליב, ירושלים תשנ"ד, עמ' 1-24.
- מ' אורון, 'שלושה פירושים למעשה בראשית ומשמעותם בחקר ספר הזוהר', דעת, 50-52 (תשס"ג), עמ' 183-199.
- מ' אורון, 'מוטיב הינוקא ומשמעותו בספר הזוהר', בתוך: ר' מרוז (עורכת), חידושי זוהר – מחקרים חדשים בספרות זוהר (תעודה כא-כב), תל אביב תשס"ז, עמ' 129-164.
- מ' אורון, 'מדרש הנעלם – מוקדם ומאוחר', קבלה, כב (תשע"א), עמ' 109-147.
- ע' אטקס, רבי ישראל סלנטר וראשיתה של תנועת המוסר, ירושלים, תשמ"ד.
- I. Etkes, 'Rabbi Israel Salanter and His Psychology of Mussar', 1987, in: A. Green (ed.), *Jewish Spirituality – From the Sixteenth-Century Revival to the Present*, New York 1987, pp. 206-244.
- מ' אידל, 'פירוש עשר הספירות לר' יוסף הבא משושן הבירה ושרידים מכתביו', עלי ספר, ו-ז (תשל"ט), עמ' 74-84.
- מ' אידל, 'דמות האדם שמעל הספירות', דעת, 4 (תש"ם), עמ' 41-55.
- מ' אידל, 'לגלגוליה של טכניקה קדומה של חזון נבואי בימי הביניים', סיני, פו (תש"ם), עמ' א-ז.
- מ' אידל, 'המחשבה הרעה של האל', תרביץ, מט, ג-ד (תש"ם), עמ' 356-364.
- משה אידל, 'לתולדות האיסור ללמוד קבלה לפני גיל ארבעים', *AJS Review*, 5 (1980), חלק עברי, עמ' א-כ.
- מ' אידל, 'אג'ידאו דה ויטרבו וכתביו של ר' אברהם אבולעפיה', איטליה, ב 1-2 (תשמ"א), עמ' מח-נ.
- מ' אידל, 'תפיסת התורה בהיכלות ובקבלה', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, א (תשמ"א), עמ' 23-84.
- מ' אידל, 'הספירות שמעל הספירות – לחקר מקורותיהם של ראשוני המקובלים', תרביץ, נא (תשמ"ב), עמ' 239-280.
- מ' אידל, 'הפירוש המאגי והתיאורגי של המוסיקה בטקסטים יהודיים מתקופת הרנסנס ועד החסידות', יובל, ד (תשמ"ב), עמ' לג-סב.
- מ' אידל, 'חומר קבלי מבית מדרשו של ר' יהודה החסיד', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ב (תשמ"ג), עמ' 169-207.
- M. Idel, 'Introduction to the Bison Book Edition', in: J. Reuchlin, 1983, אידל,

- On the Art of the Kabbalah*, M. and S. Goodman (trans.), pp. v–xxix, 1983.
- אידל, תשמ"ד
מ' אידל, 'ר' יהודה חליווה וחיבורו "ספר צפנת פענח", שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 119–149.
- אידל, 1988
M. Idel, *Kabbalah – New Perspectives*, New York 1988.
- אידל, תשמ"ט
מ' אידל, 'קטע לא ידוע מן המדרש הנעלם', בתוך: י' דן (עורך), ספר הזוהר ודורו – דברי הכנס הבינלאומי השלישי לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ח (תשמ"ט), עמ' 73–87.
- אידל, 1990
M. Idel, *Golem: Jewish Magical and Mystical Traditions – on the Artificial Anthropoid*, Albany 1990.
- אידל, תשנ"א
מ' אידל, מבוא, בתוך: ג'ובאני פיקו דלה מירנדולה, נאום על כבוד האדם, תרגמה ג' שילוני, ירושלים תשנ"א.
- אידל, 1991
M. Idel, 'Perceptions of Kabbalah in the second half of the 18th century', *The Journal of Jewish Thought and Philosophy*, 1 (1991), pp. 55–114.
- אידל, תשנ"ב
מ' אידל, 'על תולדות מושג ה"צמצום" בקבלה ובמחקר', בתוך: ר' אליאור וי' ליבס (עורכים), קבלת האר"י – דברי הכנס הבינלאומי הרביעי לחקר תולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, י (תשנ"ב), עמ' 59–112.
- אידל, 1992
מ' אידל, 'דימויים ומעשים מיניים בקבלה', זמנים, 42 (1992), עמ' 39–30.
- אידל, תשנ"ג(א)
מ' אידל, 'חיבורים זנוחים של בעל "ספר כף הקטורת"', פעמים, נג (תשנ"ג), עמ' 75–89.
- אידל, תשנ"ג(ב)
מ' אידל, קבלה – היבטים חדשים, תל אביב וירושלים תשנ"ג.
- אידל, 1994
M. Idel, 'Kabbalah and Elites in Thirteenth Century Spain', *Mediterranean Historical Review*, 9 (1994), pp. 5–19.
- אידל, תשנ"ו
מ' אידל, גולם: מסורות מאגיות ומיסטיות ביהדות על יצירת אדם מלאכותי, תרגם ע' מאיר-לוי, תל אביב וירושלים תשנ"ו.
- אידל, תשנ"ח(א)
מ' אידל, 'מקומו של הסמל בהגותו של גרשם שלום', מדעי היהדות, 38 (תשנ"ח), עמ' 7243.
- אידל, תשנ"ח(ב)
מ' אידל, ר' מנחם ריקנאטי המקובל, ירושלים ותל אביב תשנ"ח.
- אידל, 1998
M. Idel, *Messianic Mystics*, New Haven and London, 1998.
- אידל, תשנ"ט
מ' אידל, 'הרעיה והפילגש', בתוך: ד' יואל, מ' ליבוביץ, י' מזור (עורכים), ברוך שעשני אשה, תל אביב תשנ"ט.
- אידל, תש"ס
מ' אידל, 'חנוך תופר מנעלים היה', קבלה, ה (תש"ס), עמ' 265–286.

- אידל, תשס"א מ' אידל, החסידות: בין אקסטזה למאגיה, תרגם ע' ידין, תל אביב וירושלים תשס"א.
- אידל, תשס"ג(א) מ' אידל, 'בין הקבלה הנבואית לקבלת ר' מנחם מנדל משקלוב', בתוך: מ' חלמיש ואחרים (עורכים), הגר"א ובית מדרשו, רמת גן תשס"ג, עמ' 173-184.
- אידל, תשס"ג(ב) מ' אידל, 'מ"אור גנוז" ל"אור תורה" – פרק בפנומנולוגיה של המיסטיקה היהודית', א' ציון (עורך), מגוון דעות והשקפות בתרבות ישראל, יא (תשס"ג), עמ' 23-62.
- אידל, תשס"ד(א) M. Idel, 'Sabbath – On Concepts of Time in Jewish Mysticism' בתוך: ' בלידשטיין (עורך), שבת – רעיון, היסטוריה, מציאות, באר שבע תשס"ד, עמ' 57-93.
- אידל, תשס"ד(ב) מ' אידל, 'נשמת אלוה: על אלוהיות הנשמה אצל הרמב"ן והאסכולה שלו', בתוך: ש' ארזי, מ' פכלר וב' כהנא (עורכים), החיים כמדרש: עיונים בפסיכולוגיה יהודית לכבוד פרופ' מרדכי רוטנברג, תל אביב תשס"ד, עמ' 338-380.
- אידל, תשס"ד(ג) מ' אידל, 'פירושים לסוד העריות בראשית הקבלה', קבלה, יב (תשס"ד), עמ' 89-199.
- אידל, תשס"ד(ד) מ' אידל, 'לויתן ובת זוגו – ממיתוס תלמודי למיתוסים קבליים', בתוך: מ' אידל וא' גרינולד (עורכים), המיתוס ביהדות, ירושלים תשס"ד, עמ' 145-186.
- אידל, 2005א M. Idel, *Ascensions on High in Jewish Mysticism: Pillars, Lines, Ladders*, Budapest and New York 2005.
- אידל, 2005ב M. Idel, 'Some Forlorn Writings of a Forgotten Ashkenazi Prophet: R. Nehemiah ben Shlomo ha-Navi', *Jewish Quarterly Review*, 96 (2005), pp. 183-196.
- אידל, 2005ג M. Idel, *Enchanted Chains, Techniques and Rituals in Jewish Mysticism*, Los Angeles 2005.
- אידל, 2005ד M. Idel, *Kabbalah and Eros*, New Haven and London 2005.
- אידל, תשס"ו(א) מ' אידל, מקובלים של לילה, ירושלים תשס"ו.
- אידל, תשס"ו(ב) מ' אידל, 'פירושו של ר' נחמיה בן שלמה הנביא לפיוט "אל נא לעולם תוערץ"', מורשת ישראל, ב (תשס"ו), עמ' 5-41.
- אידל, תשס"ו(ג) מ' אידל, 'על הפירושים של ר' נחמיה בן שלמה הנביא לשם מ"ב אותיות וספר החכמה המיוחס לר' אלעזר מוורמס', קבלה, יד (תשס"ו), עמ' 157-261.
- אידל, 2006 M. Idel, 'From Italy to Ashkenaz and Back: On the Circulation of Jewish Mystical Traditions', *Kabbalah*, 14 (2006), pp. 47-94.

- M. Idel, *Ben: Sonship and Jewish Mysticism*, Jerusalem, London and New York 2007. אידל, 2007
- מ' אידל, 'בין אשכנז לקסטיליה במאה השלוש-עשרה: השבעות, רשימות ו"שערי דרשות" בחוגו של ר' נחמיה בן שלמה הנביא והשפעותיהן, תרביץ, עז (תשס"ח), עמ' 475-554. אידל, תשס"ח(א)
- מ' אידל, עולם המלאכים – בין התגלות להתעלות, תל אביב תשס"ח. אידל, תשס"ח(ב)
- מ' אידל, 'על הגדרות הנבואה מהרמב"ם לאברהם אבולעפיה ומעבר להם', בתוך: א' אלקיים וד' שוורץ (עורכים), הרמב"ם בנבכי הסוד – מחווה למשה חלמיש, רמת גן תשס"ט (דעת, 64-66), עמ' 1-36. אידל, תשס"ט
- מ' אידל, 'פיוט לא ידוע ליום הכיפורים של ר' נחמיה בן שלמה הנביא', בתוך: י' הקר, ב"צ קידר, י' קפלן (עורכים), ראשונים ואחרונים, מחקרים בתולדות ישראל המוגשים לאברהם גרוסמן, ירושלים 2009, עמ' 237-262. אידל, 2009א
- M. Idel, 'The Image of Man above the Sefirot — R. David ben Yehudah he-Hasid's Theosophy of Ten Supernal *Sahasot* and Its Reverberations', *Kabbalah*, 20 (2009), pp. 181–212. אידל, 2009ב
- מ' אידל, קבלה וארוס, תרגם ש' בראון, ירושלים תש"ע. אידל, תש"ע
- מ' אידל, 'ר' נחמיה בן שלמה הנביא על מגן דוד והשם טפטפיה: ממגיה יהודית, לקבלה מעשית, ולקבלה עיונית', בתוך: אברהם (רמי) ריינר ואחרים (עורכים), מחקרים לזכרו של ישראל מ' תא-שמע, אלון שבות תשע"א, עמ' 46-61. אידל, תשע"א
- M. Eigen, 'On the Significance of the Face', *The Psychoanalytic Review*, 67 (1980–1981), pp. 425–439. אייגן, 1981-1980
- א' אייזנמן, מבנה ותוכן בספר נפש החיים לר' חיים מוולוז'ין, בתוך: מ' חלמיש ואחרים (עורכים), הגר"א ובית מדרשו, רמת גן תשס"ג, עמ' 185-194. אייזנמן, תשס"ג
- י' אלבוים, פתיחות והסתגרות: היצירה הרוחנית-הספרותית בפולין ובארצות אשכנז בשלהי המאה השש-עשרה, ירושלים תש"ן. אלבוים, תש"ן
- א' אלטמן, בעיות במחקר הניאור-אפלטוניות היהודית, תרביץ, כז (תשי"ח), עמ' 501-507. אלטמן, תשי"ח
- A. Altmann, 'Eleazar of Worms' *Chokhmat Ha-Egoz*', *JJS* XI (1960), pp. 101–113. אלטמן, 1960
- A. Altmann, 'The Delphic Maxim in Medieval Islam and Judaism', in: *Studies in Religious Philosophy and Mysticism*, London 1969, pp. 1–40. אלטמן, 1969

- אלטמן, תש"ם
א' אלטמן, 'ספר אור זרוע לר' משה די ליאון: מבוא, טקסט קריטי והערות', קבץ על יד סדרה חדשה, ט, יט (תש"ם), עמ' 219-293.
- אלטמן, תשמ"ג
א' אלטמן, 'מדרש אלגורי על פי דרך הקבלה הפנימית על בראשית כ"ד', בתוך: א' אלטמן, פנים של יהדות, תל אביב תשמ"ג, עמ' 68-75.
- אלטר, 1978
ר' אלטר, 'סצנת דפוס במקרא וחיבורה של קונוונציה', הספרות, 27 (1978), עמ' 7-14.
- אלטר, תשמ"ח
ר' אלטר, אמנות הסיפור במקרא, תל אביב תשמ"ח.
- אליאור, תשמ"ז
ר' אליאור, 'ייחודה של התופעה הדתית בספרות ההיכלות – דמות האל והרחבת גבולות ההשגה', בתוך: י' דן (עורך), המיסטיקה היהודית הקדומה – דברי הכנס הבינלאומי הראשון לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ו (תשמ"ז) עמ' 23-64.
- אליאור, תשנ"ו
ר' אליאור, 'ר' יוסף קארו ור' ישראל בעל שם טוב – מטמורפוזה מיסטית, השראה קבלית והפנמה רוחנית', תרביץ, סה (תשנ"ו), עמ' 671-709.
- אליאור, תשס"א
ר' אליאור (עורכת), החלום ושברו: התנועה השבתאית ושלוחותיה, משיחיות, שבתאות ופראנקיזם – דברי הכנס הבינלאומי השביעי לחקר תולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, טז-יז (תשס"א).
- אליאור, תשס"ג
ר' אליאור, מקדש ומרכבה, כוהנים ומלאכים, היכל והיכלות במיסטיקה היהודית הקדומה, ירושלים תשס"ג.
- אליאור, 2009
ר' אליאור, זיכרון ונשייה: סודן של מגילות מדבר יהודה, ירושלים ותל אביב 2009.
- אליאור, תש"ע
ר' אליאור, 'ש"י עגנון והמסורת המיסטית', כיוונים חדשים, 22 (תש"ע), עמ' 222-241.
- אליצור, תשס"ח
י' אליצור, "'מדה" בלשון חז"ל והמשנה האחרונה במסכת אבות', שיערי לשון, ב (תשס"ח), עמ' 19-30.
- אלקיים, 1993
א' אלקיים, 'סוד האמונה בכתבי נתן העזתי', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1993.
- אלקיים, תשנ"ח
א' אלקיים, 'ארץ הצבי: קווים עיקריים לדיוקנה של ארץ ישראל בכתבי נתן העזתי', בתוך: א' רביצקי (עורך), ארץ-ישראל בהגות היהודית החדשה, ירושלים תשנ"ח, עמ' 128-185.
- אמרי, 2000
E. Emery, 'Facing "O" – Wilfred Bion, Emmanuel Levinas, and the Face of the Other', *Psychoanalytical Review*, 87 (2000), pp. 799-840.
- אסולין, תשס"א
ש' אסולין, 'המרת דת והבראיזם במאה השבע עשרה באירופה: עיון

- בדמותו של יוהן קמפר מאופסלה הוא משה בן אהרון כהן מקרקוב', בתוך: אליאור, תשס"א, עמ' 423-470.
- ש' אסולין, 'הפרשנות המיסטית לשיר השירים בספר הזוהר ורקעה', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ז.
- ש' אסולין, 'ההבניה הכפולה של דמות השכינה ב"מעייין עין יעקב"', בתוך: זק, תשס"ט(א), עמ' סא-קיא.
- ש' אסולין, 'קומתה של השכינה – מקומו של הפרצוף האלוהי הנקבי – בין האדרא רבא לאדרא זוטא', בתוך: ב' הוס, ח' קרייסל, א' ארליך (עורכים), סמכות רוחנית – מאבקים על כוח תרבותי בהגות היהודית, באר שבע תש"ע, עמ' 103-182.
- ש' אסולין, 'הפגם ותיקונו – נידה, לבנה ושכינה: עיון מורחב בדרך עט בזוהר אחרי מות', בתוך: ד' אברמס, מ' וולסקי ומ' כרמלי (עורכים), מחקרים שהוצגו בכנס על הזוהר בפראטו, איטליה (כא-כג בתמוז תשס"ט), קבלה, כב (תשע"א), עמ' 193-251.
- ש' אסולין, 'גלות השכינה בזוהר איכה – ייחודו של המיתוס ושל החיבור', בתוך: י' קפלן וי' דויטש (עורכים), כרך לציון עשרים שנה לפטירתו של א"א אורבך, ירושלים [בדפוס].
- ס' אסלנוב, [על] יהודה ליבס, "תורת היצירה של ספר יצירה" (תשס"א)', תרביץ, עא (תשס"ב), עמ' 309-315.
- ד' אסף, נאחז בסבך – פרקי משבר ומבוכה בתולדות החסידות, ירושלים תשס"ו.
- ש' אסף, מקורות לתולדות החינוך, ירושלים תרפ"ה.
- א' אפטוביצר, 'בית המקדש של מעלה על פי האגדה', תרביץ, ב (תרצ"א), עמ' 137-153, 257-287.
- אפטורמן, אדם, תשס"ד אדם אפטורמן, כוונת המברך למקום המעשה: עיונים בפירוש קבלי לתפילות מהמאה הי"ג, לוס אנג'לס תשס"ד.
- אפטורמן, אדם, תשס"ח אדם אפטורמן, 'התקשרות אינטימית על אלוהים – מושג הדבקות בראשית הקבלה', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ח.
- אפטורמן, אלן, 1992. Afterman, Allen, *Kabbalah and Consciousness*, New York 1992.
- אפשטיין, תרצ"ד י"נ אפשטיין, 'תפסיר אלפאט' מי שאחזו לרב שרירא, גנזי קדם, ה (תרצ"ד), עמ' 1-12, 192 (=מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ערך ע"צ מלמד, ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' 591-603).
- ארזי, 1979 A. Arazi, 'La poésie d'amour dans le Dīwān de Khālid b. Yazīd al-Kātib', *RSO*, LIII (1979), pp. 235-268.

- A. Arazi, *Amour divin et amour profane dans l'Islam médiéval à travers le Dīwān de Khālid Al-Kātib*, Paris 1990. ארזי, 1990
- A. Arazi & S. Masalha (eds.), *Six Early Arab Poets. New Edition and Concordance* (Based on W. Ahlwardt's *The Divans of the Six Ancient Arabic Poets*), Jerusalem 1990. ארזי ומסלחה, 1990
- R. Arnaldez, 'Mā Ba'd al-Ṭabī'a', *The Encyclopedia of Islam*, 2nd ed., vol. 5, Leiden 1986, pp. 841–844. ארנלדז, 1986
- א"ז אשכולי, התנועות המשיחיות בישראל, הקדים מבוא מ' אידל, ירושלים תשמ"ח [תשט"ז]. אשכולי, תשמ"ח
- M. Bal, *Lethal Love: Feminist Literary Readings of Biblical Love Stories*, Bloomington 1987. באל, 1987
- ט' בארי, 'שני שירים חדשים לר' יצחק אשכנזי (האר"י) ובחינת מכלול השירים המיוחסים לו', פעמים, 128 (תשע"א), עמ' 9–34. בארי, תשע"א
- J. M. G. Barclay, *Flavius Josephus. Translation and Commentary. Against Apion*, Leiden 2007. בארקלי, נגד אפיון
- G. Bohak, *Ancient Jewish Magic: A History*, Cambridge 2008. בוהק, 2008
- G. Busi, 'Francesco Zorzi — a Methodical Dreamer', in: J. Dan (ed.), *The Christian Kabbalah: Jewish Mystical Books and their Christian Interpreters*, Cambridge, MA 1997, pp. 97–126. בוזי, 1997
- W. J. Bouwsma, *The Career and Thought of Guillaume Postel (1510–1581)*, Cambridge, MA 1957. בזומה, 1957
- D. Boyarin, 'The Eye in the Torah: Ocular Desire in Midrashic Hermeneutic', *Critical Inquiry*, 16, 3 (1990), pp. 532–550. בויאריין, 1990
- G. R. Boys-Stones, *Post-Hellenistic Philosophy: A Study of its Development from the Stoics to Origen*, Oxford 2001. בויס-סטונס, 2001
- C. Bochinger, 'Die Dialoge Zwischen Reisenden Studiosi und Juden in Religionswissenschaftlicher Perspektive', *Kwartalnik Historii Żydów [Jewish History Quarterly]*, 4 (2006), pp. 509–520. בוכינגר, 2006
- M. Bonazzi, 'Eudorus of Alexandria and Early Imperial Platonism', in: R. W. Sharples & R. Sorabji (eds.), *Greek and Roman Philosophy 100BC–200AD*, Institute of Classical Studies, London 2007, pp. 365–377. בונצ'י, 2007
- M. Bonazzi, 'Towards Transcendence — Philo and the Revival of Platonism in the Early Imperial Age', in: F. Allessse (ed.), *Philo of Alexandria and Post-Aristotelian Philosophy*, Brill 2008, pp. 233–251. בונצ'י, 2008

- C. Bonner, *Studies in Magical Amulets, Chiefly Graeco-Egyptian*, Humanistic Series, Vol. 49, Ann Arbor and London 1950. **בונר, 1950**
- F. Buffière, *Les Mythes d'Homère et la pensée grecque*, Paris 1956. **בופייר, 1956**
- P. Borgen, *Philo of Alexandria – An Exegete For His Time*, Leiden 1997. **בורגן, 1997**
- G. Bataille, *Death and Sensuality – A Study of Eroticism and Taboo*, New York 1962. **בטאיי, 1962**
- D. Biale, *Gershom Scholem: Kabbalah and Counter-History*, Cambridge, MA 1979. **ביאל, 1979**
- מ' ביבר, 'רזא דעינא: פרקים בהבנת רזי העין בזהר', עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ו.
- J. H. R. Biesenthal, 'Heinrich Christian Immanuel Frommann. Geschichte eines Proselyten', *Saat auf Hoffnung*, 6 (1869), pp. 217–242. **ביזנטל, 1869**
- J. H. R. Biesenthal, 'Dr. Heinrich Christian Immanuel Frommann', in: C. Axenfeld (ed.), *Leben von den Todten. Eine Sammlung von Lebensbildern gläubiger Christen aus dem Volcke Israel*, Barmen 1874, pp. 1–31. **ביזנטל, 1874**
- A. F. L. Beeston (ed., tr., comm.) *The Epistles of the Singing Girls of Jāhiz*, 1980. **ביסטון, 1980**
- H. H. Biesterfeldt, D. Gutas, 'The Malady of Love', *JAOS*, CIV (1984), pp. 21–55. **ביסטרפלד וגוטאס, 1984**
- W. Bacher, *Die Aggada der palästinischen Amoräer*, vol. 1, Strassburg 1892. **בכר, 1892**
- R. Blachère, 'Les principaux thèmes de la poésie érotique au siècle des Umayyades de Damas', *Annales de l'Institut d'études orientales*, v. 1939–1941 (1941), pp. 82–128. **בלאשר, 1941**
- R. Bloch *et al.*, 'Les Fragments d'Artapan', in: P. Borgeaud, T. Römer & Y. Volokhine (eds.), *Interprétations de Moïse: Egypte, Judée, Grèce et Rome*, Leiden 2009. **בלוך ואחרים, 2009**
- R. Blondell, *The Play of Character in Plato's Dialogues*, Cambridge 2002. **בלונדל, 2002**
- S. Blickstein, 'Between Philosophy and Mysticism: A Study of the Philosophic-Qabbalistic Writings of Joseph Gikatila (1248–

c.1322)', Ph.D. Dissertation, The Jewish Theological Seminary of America, 1983.

W. Beltz, (ed.), *Übersetzungen und Übersetzer im Verlag J. H. Callenberg*, Internationales Kolloquium in Halle (Saale), 22–24 Mai 1995.

בלץ, 1995

י' בן הראש, 'סבא וינוקא: "תריץ דאינון חדא" – אלגוריה סמל ומיתוס בספרות הזוהרית', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"א.

בן הראש, תשע"א

ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרכים א-ה, ירושלים תשי"ז-תשל"ז.

בן-חיים, תשל"ז

מ' בניהו, חיים יוסף דוד אזולאי, ירושלים תשי"ט.

בניהו, תשי"ט

מ' בניהו, 'פיוטים ותעודות על השבתאות בכתב יד מפרס', ספונות, ג-ד (תש"ך), עמ' ט-לח.

בניהו, תש"ך

מ' בניהו, 'חידושה של הסמיכה בצפת', בתוך: ספר-יובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 248-267.

בניהו, תשכ"א

מ' בניהו, 'הנהגות מקובלי צפת במירון', ספונות, ו (תשכ"ב), עמ' יא-מ.

בניהו, תשכ"ב

מ' בניהו, 'ר' שמואל ברזאני ראש גולת כורדיסתאן', בתוך: מ' בניהו (עורך), ספר זכרון ליצחק בן-צבי, כרך ב', ירושלים תשכ"ה, עמ' כא-קכה.

בניהו, תשכ"ה

מ' בניהו, ספר תולדות האר"י, ירושלים תשכ"ז.

בניהו, תשכ"ז

מ' בניהו, 'שבועת רמח"ל לחדול מלחבר ספרים על פי "מגיד", מהותה ותוצאותיה', ציון, מב (תשל"ז), עמ' 24-48.

בניהו, תשל"ז

מ' בניהו, 'פיוט תפילה ווידיי מכבשונו של רמח"ל', סיני, פב (תשרי-חשון תשל"ח), עמ' מא-סג.

בניהו, תשל"ח(א)

מ' בניהו, ר' אברהם אבן מוסא ובנו, מיכאל, ה (תשל"ח), עמ' ט-קלג.

בניהו, תשל"ח(ב)

מ' בניהו, כתבי הקבלה של רמח"ל, ירושלים תשל"ט, עמ' 214-215.

בניהו, תשל"ט

מ' בניהו, 'ויכוח הקבלה עם ההלכה', דעת, 5 (תש"ם), עמ' 63-115.

בניהו, תש"ם

מ' בניהו, 'רבי עזרא מפאנו, חכם מקובל ומנהיג', בתוך: הרב שאול ישראל, הרב נחום לאם ויצחק רפאל (עורכים), ספר היובל ליוסף דב סולובייצ'יק, ירושלים תשמ"ד, כרך ב', עמ' תשפו-תתנו.

בניהו, תשמ"ד

מ' בניהו, יוסף בחירי, ירושלים תשנ"א.

בניהו, תשנ"א

מ' בניהו, 'ספר מפתח הזוהר למהדרותיו', אסופות, י (תשנ"ז), עמ' לז-מז.

בניהו, תשנ"ז

א' בן יעקב, קהילות יהודי כורדיסתאן, ירושלים תשכ"א.

בן יעקב, תשכ"א

- בן יעקב ואחרים, תש"ל
א' בן יעקב, ד' צמח, י' טובי ומ' בניהו, שירה ופיוט של יהודי בבל בדורות האחרונים, ירושלים תש"ל.
- בנמלך, תשס"ז
מ' בנמלך, 'שלמה מלכו – חייו ורישומם בהיסטוריה', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ז.
- בן-שלמה, תשכ"ה
י' בן-שלמה, תורת האלוהות של ר' משה קורדובירו, ירושלים תשכ"ה.
- בן-שמאי, תשל"ח
ח' בן-שמאי, 'שיטות המחשבה הדתית של אבו יוסף יעקוב אלקרקסאני ויפת בן עלי, א'-ב', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ח.
- בן-שמאי, 1982
H. Ben-Shammai, 'Hebrew in Arabic Characters: Qirqisani's View', *Studies in Judaica, Karaitica and Islamica Presented to L. Nemoy*, Bar Ilan University, Ramat Gan 1982, pp. 115–126.
- בן-שמאי, תשמ"ו-תשמ"ז
ח' בן-שמאי, 'מציאה אחת שהיא שתיים: פירוש האזינו לרב שמואל בן חפני ופירוש ויושע לרב סעדיה גאון בכתב יד נשכח', קרית ספר, סא (תשמ"ו-תשמ"ז), עמ' 313–332.
- בן-שמאי, תש"ן
ח' בן-שמאי, 'חוג לעיון פילוסופי במקרא במוצל במאה העשירית – תעודה להיסטוריה החברתית-תרבותית של קהילה יהודית בארצות האסלאם', פעמים, 41 (תש"ן), עמ' 21–31.
- בן-שמאי, תשנ"א
ח' בן-שמאי, 'הקדמת ר' סעדיה גאון לישעיה – מבוא לספרי הנביאים', תרביץ, ס (תשנ"א), עמ' 371–404.
- בן-שמאי, 1996
ח' בן-שמאי, 'עשרת עיקרי האמונה של רב סעדיה גאון', דעת, 37 (1996), עמ' 11–26.
- בן-שמאי, 2003
H. Ben-Shammai, 'The Tension between Literal Interpretation and Exegetical Freedom – Comparative Observations on Saadia's Method', in: Jane D. McAuliffe et al. (eds.), *With Reverence for the Word: Medieval Scriptural Exegesis in Judaism, Christianity, and Islam*, Oxford 2003, pp. 33–50.
- בן-שמאי, 2003
H. Ben-Shammai, 'Major Trends in Karaite Philosophy and Polemics (10–11th Centuries)', in: M. Polliack (ed.), *Karaite Judaism: A Guide To its History And Literary Sources*, Leiden and Boston 2003, pp. 339–362.
- בן-שמאי, 2005
H. Ben-Shammai, 'Parable and Simile in the Qur'ān and Early Tafsīr: Polemic, Exegetical and Theological Aspects', *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 30 (2005), pp. 154–169.
- בן-שמאי, תש"ע
ח' בן-שמאי, 'על "מִדּוֹן"', עורך ספרי המקרא, בפרשנות המקרא

הערבית-היהודית, ב"ז קדר, י' הקר, י' קפלן (עורכים), ראשונים ואחרונים: מחקרים בתולדות ישראל מוגשים לאברהם גרוסמן, ירושלים תש"ע, עמ' 73-110.

H. Ben-Shammai, 'A Jewish Wool Merchant in 10th Century Mosul Defends the Resort to the "Sages of the Nations" — An Early Encounter between Jewish Bible Exegesis and Greco-Arab Philosophy', J.L. Kraemer and M.G. Wechsler (eds.), *Pesher Nahum – Texts and Studies in Jewish History and Literature from Antiquity through the Middle Ages Presented to Norman (Nahum) Golb (Studies in Ancient Oriental Civilization, 66)*, Chicago 2012, pp. 11–31.

בן-שמאי, 2012

ח' בן שמאי וא' ריינר (עורכים), מנגד תראה, אסופה ממאמרי א"ר מלאכי בענייני ארץ-ישראל, ירושלים תשס"א.

בן-שמאי וריינר, תשס"א

מ' בן-ששון, צמיחת הקהילה היהודית בארצות האסלאם – קירואן: 800-1057, ירושלים תשנ"ו.

בן-ששון, תשנ"ו

ש' בעלקין, 'המדרש הנעלם ומקורותיו במדרשים האלכסנדרוניים הקדומים', סורא, ספר שנה ישראלי אמריקאי למחקר ולעיון בבעיות ישראל והעולם בעבר ובהווה, ג (תשי"ח), עמ' 25-92.

בעלקין, תשי"ח

י' בער, 'הרקע ההיסטורי של ה"רעיא מהימנא"', ציון, ה (ת"ש), עמ' 44-1.

בער, ת"ש

י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל אביב תשי"ט.

בער, תשי"ט

י' בער, 'עבודת הקרבנות בימי בית שני', ציון, מ (תשל"ה), עמ' 153-95.

בער, תשל"ה

י' בער, 'טודרוס בן יהודה הלוי וזמנו', בתוך: מחקרים ומסות בתולדות עם ישראל, כרך ב, ירושלים תשמ"ו.

בער, תשמ"ו

ב' בראון, 'שובה של האמונה התמימה – תפיסת האמונה החרדית וצמיחתה במאה ה-19, בתוך: מ' הלברטל, ד' קורצווייל וא' שגיא (עורכים), על האמונה – עיונים במושג האמונה ובתולדותיו במסורת היהודית, ירושלים תשס"ה, עמ' 403-443.

בראון, תשס"ה

ב' בראון, 'פורמליזם וערכים – שלושה דגמים', בתוך: א' רביצקי וא' רוזנק (עורכים), עיונים חדשים בפילוסופיה של ההלכה, ירושלים תשס"ח, עמ' 233-257.

בראון, תשס"ח

ב' בראון, 'אהבה, שמחה, תמימות ומסורתנות – קווים לשיטת המוסר של ר' משה רוזנשטיין מלומז'ה', בתוך: ד' אסף וע' רפפורט-אלברט (עורכים), ישן מפני חדש, ירושלים תשס"ט, עמ' 251-279.

בראון, תשס"ט

מ' בר-אילן, 'תקנת ר' אבהו בקיסרי', סיני, צו (תשמ"ה), עמ' נז-סו.

בר-אילן, תשמ"ה

- J.-P. Brach, 'La Kabbale chrétienne', *Dictionnaire critique de l'Ésotérisme*, Paris 1998. בראק, 1998
- G. Postel, *Des Admirables Secrets des Nombres Platoniciens*, éd, trad., introduction et notes par J.-P. Brach, Paris 2001. בראק, 2001
- J.-P. Brach, 'Outlines and Motivations of Guillaume Postel's Interest in the Hebrew Language', in: P. Schäfer & I. Wandrey, (eds.), *Reuchlin und seine Erben*, Ostfildern 2005, pp. 53–60. בראק, 2005
- מ' בר-אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה [על-פי כתב יד פאריס 328–329], עדה ולשון, ו (תש"ם).
- מ' בר-אשר, מסורות ולשונות של יהודי צפון אפריקה, מהדורה שנייה, ירושלים תשנ"ט.
- מ' בר-אשר, 'על כמה כתיבים במגילות קומראן ופשרם', מגילות, ג (תשס"ה), עמ' 166–176.
- מ' בר-אשר, 'בינוני סביל של בניין קל בגורת ע"ע במקרא', בתוך: מ' בר-אשר, נ' ואזנה, ע' טוב, ד' רום-שילוני (עורכים), שי לשרה יפת – מחקרים במקרא בפרשנותו ובלשונו, ירושלים תשס"ח, עמ' 251–262.
- מ' בר-אשר, מחקרים בלשון חכמים, כרכים א-ב, ירושלים תשס"ט.
- מ' בר-אשר, לשונות מסורות ומנהגות, ירושלים תש"ע.
- ד' ברגמן, אשא את לבי, שירים מאת ר' משה זכות, ירושלים תשס"ט.
- D. Bregman, 'Moses Zacuto Poet of Kabbalah', in: I. Zinguer, A. Melamed & Z. Shalev (eds.), *Hebraic Aspects of the Renaissance*, (Brill's series in Jewish studies, 45) Leiden and Boston 2011, pp. 170–181. ברגמן, 2011
- R. Brody, *The Geonim of Babylonia and the Shaping of Medieval Jewish Culture*, New Haven 1998. ברודי, 1998
- K. Berthelot, 'Philon d'Alexandrie, lecteur d'Homère: quelques éléments de réflexion', in: A. Balansard, G. Dorival & M. Loubet (eds.), *Prolongements et renouvellements de la tradition classique*, Aix-en-Provence 2010, pp. 93–100. ברטלו, 2010
- A. Brill, 'The Mystical Path of the Vilna Gaon', *Journal of Jewish Thought and Philosophy*, 3 (1993), pp. 131–151. בריל, 1993
- H. S. J. Bernard-Maitre, 'Le Passage de Guillaume Postel chez les premiers Jésuites de Rome', in: P. E. A. Le Gentil (ed.), *Mélanges d'histoire littéraire de la Renaissance offerts à Henri Chamard*, Paris 1951, pp. 227–243. ברנר-מטרה, 1951

- H. S. J. Bernard-Maitre, 'Aux origines françaises de la compagnie de Jésus: L'Apologie de Guillaume Postel à la fin de l'Anée 1552', *Recherches des Sciences Religieuses*, 38, 3–4 (1952), pp. 211–233. ברנר-מטרה, 1952
- ג' ברעלי, 'כריכת הגילוי והכיסוי בלשון ובאהבה', מחקרי ירושלים בספרות עברית, טו (תשנ"ה), עמ' 137–160. ברעלי, תשנ"ה
- מ' ברקוביץ (עורך), כתבי אהרן שמואל ליברמאן, כרך א, תל אביב תרפ"ח. ברקוביץ, תרפ"ח
- J. M. G. Barclay, *Jews in the Mediterranean Diaspora*, Berkeley 1996. ברקליי, 1996
- ד' בת-דוד גמליאלי, פסיכואנליזה וקבלה – לתהליכי זיווג הזכרי והנקבי בקבלת האר"י, לוס אנג'לס תשס"ו. בת-דוד גמליאלי, תשס"ו
- י' גארב, 'סודות האמונה בספר הזוהר', בתוך: מ' הלברטל, ד' קורצווייל, א' שגיא (עורכים), על האמונה, ירושלים תשס"ה, עמ' 294–311. גארב, תשס"ה(א)
- י' גארב, הופעותיו של הכוח במיסטיקה היהודית מספרות חז"ל עד קבלת צפת, ירושלים תשס"ה. גארב, תשס"ה(ב)
- F. Gabrieli, 'Ġamīl al-'Udhrī. Studio critico e raccolta dei frammenti', *RSO*, XVII (1938), pp. 40–71; pp. 135–172. גבריאלי, 1938
- D. Gutas, 'Plato's *Symposion* in the Arabic Tradition', *Oriens*, XXXI (1988), pp. 36–60. גוטאס, 1990
- א' גוטליב, הקבלה בכתבי ר' בחיי בן אשר, ירושלים תש"ל. גוטליב, תש"ל
- א' גוטליב, מחקרים בספרות הקבלה, ערך י' הקר, תל אביב תשל"ו. גוטליב, תשל"ו(א)
- א' גוטליב, 'מאמרי ה"מתנתיף" וה"תוספתא" שבזוהר', בתוך: גוטליב, תשל"ו(א), עמ' 163–214. גוטליב, תשל"ו(ב)
- א' גוטליב (מהדיר), הכתבים העבריים של בעל תקוני זהר ורעיא מהימנא, ערך והקדים מבוא מ' אידל, ירושלים תשס"ג. גוטליב, תשס"ג
- ש"ד גויטיין, התימנים: היסטוריה, סדרי חברה, חי הרוח – מבחר מחקרים, ירושלים תשמ"ג. גויטיין, תשמ"ג
- H. Goldberg, *Israel Salanter – Text, Structure, Idea*, New York 1982. גולדברג, 1982
- S. Goldhill (ed.), *The End of Dialogue*, Cambridge 2008. גולדהיל, 2008
- M. Goldish, *The Sabbatean Prophets*, Cambridge and London 2004. גולדיש, 2004
- ע' גולדרייך, 'ספר הגבול לר' דוד בן יהודה החסיד – דרכי עיבוד גולדרייך, תשל"ב

- של טכסט זוהרי אחרי הופעת הזוהר, עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תשל"ב.
- ע' גולדרייך, "יונה לא מצאה מנוח" – הקוטב הפסימי בתפיסת השבת של בעל תיקוני הזוהר, בתוך: י' בלידשטיין (עורך), שבת – רעיון, היסטוריה, מציאות, באר שבע תשס"ד, 41-68.
- M. D. Jordon, *The Invention of Sodomy in Christian Theology*, Chicago 1997. ג'ורדון, 1997
- E. Jacobson, *Metaphysics of the Profane: The Political Theology of Walter Benjamin and Gershom Scholem*, New York 2003. ג'ייקובסון, 2003
- ק' גיליגן, בקול שונה – התיאוריה הפסיכולוגית והתפתחות האשה, תרגמה מאנגלית נ' בן-חיים, תל אביב 1995. גיליגן, 1995
- P. Giller, *Reading the Zohar, The Sacred Text of the Kabbalah*, Oxford 2001, pp. 35-68. גילר, 2001
- ש' גינצבורג, ר' משה לוצאטו ובני-דורו, אסף אגרות ותעודות, תל אביב תרצ"ו. גינצבורג, ש', תרצ"ו
- א"א גינצבורג, 'טקסי ההבדלה בקבלה הזוהרית', בתוך: י' דן (עורך), ספר הזוהר ודורו – דברי הכנס הבינלאומי השלישי לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ח (תשמ"ט), עמ' 200-212. גינצבורג, א"א, תשמ"ט
- י' גליס, שבעים שנה בירושלים, ירושלים תשכ"ז. גליס, תשכ"ז
- D. L. Gera, *Ancient Greek Ideas on Speech, Language, and Civilization*, New York 2003. גרא, 2003
- ב' גרוס, נצח ישראל: השקפתו המשיחית של המהר"ל מפראג על הגלות והגאולה, תל אביב 1974. גרוס, 1974
- א' גרוסמן, 'הגירתה של משפחת קלונימוס מאיטליה לגרמניה', ציון, מ (תשל"ה), עמ' 154-185. גרוסמן, תשל"ה
- א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"ט. גרוסמן, תשמ"ט
- א' גרוסמן, 'שבחי ר' אלעזר בירבי קליר בפירוש הפיוטים של ר' יוסף קרא', בתוך: ש' אליצור, מ"ד הר, א' שנאן, ג' שקד (עורכים), כנסת עזרא, ספרות וחיים בבית הכנסת, אסופת מחקרים מוגשת לעזרא פליישר, ירושלים תשנ"ה, עמ' 293-308. גרוסמן, תשנ"ה
- א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשס"א. גרוסמן, תשס"א(א)
- א' גרוסמן, חסידות ומורדות: נשים יהודיות באירופה בימי הביניים, ירושלים תשס"א. גרוסמן, תשס"א(ב)
- י' גרטנר, 'סעודה שלישית – היבטים הלכתיים והיסטוריים', סידרא, ו (תש"ן), עמ' 5-24. גרטנר, תש"ן

- גריין, תשמ"ז
א"א גריין (מהדיר), 'פירוש שיר השירים לר' יצחק ן' סהולה', בתוך:
ראשית המיסטיקה היהודית באירופה – דברי הכנס הבינלאומי השני
לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ו
(תשמ"ז), עמ' 393-491.
- גריין, 1997
A. Green, *Keter – The Crown of God in Early Jewish Mysticism*,
Princeton 1997.
- גרינולד, תשמ"א
א' גרינולד, 'שירת המלאכים, ה"קדושה" ובעיית חיבורה של ספרות
ההיכלות', פרקים בתולדות ירושלים בימי הבית השני, ירושלים
(תשמ"א), עמ' 459-481.
- גרינולד, תשמ"ט
א' גרינולד, 'המציאות המדרשית – מדרשות חז"ל לדרשות המקובלים',
בתוך: י' דן (עורך), ספר הזוהר ודורו – דברי הכנס הבינלאומי השלישי
לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ח
(תשמ"ט), עמ' 255-298.
- גרינולד, 1971
I. Grünwald, 'A Preliminary Critical Edition of *Sefer Yezira*',
Israel Oriental Studies, 1 (1971), pp. 132-177.
- גריס, תשל"ט
ז' גריס, 'מדרש זוהרי', בתוך: שרמות, במה לתנועה הקיבוצית, ע
(תשל"ט), עמ' 93-94.
- גריס, תש"ן
ז' גריס, ספרות ההנהגות: תולדותיה ומקומה בחיי חסידי ר' ישראל
בעל שם-טוב, ירושלים תש"ן.
- גריס, תשנ"ד
ז' גריס, 'העתקת והדפסת ספרי קבלה כמקור ללימודה', מחניים, 6
(תשנ"ד), עמ' 204-211.
- גריין, תרנ"ז
צ' גריין, דברי ימי ישראל, ורשה תרנ"ז.
- דאהל וסגל, 1978
N. A. Dahl & A. F. Segal, 'Philo and the Rabbis on the Names of
God', *Journal for the Study of Judaism*, 9 (1978), pp. 1-28.
- דאודי, 2006
D. Dowdey, *Jewish-Christian Relations in Eighteenth-Century
Germany – Textual Studies on German Archival Holdings*,
1729-1742, Lewiston 2006.
- דברי כנס אבראנש,
1985
Guillaume Postel, 1581-1981 – *Actes du colloque
international d'Avranches*, Paris 1985.
- דגלס, 2004
מ' דגלס, טוהר וסכנה – ניתוח של המושגים זיהום וטאבו, תרגמה
מאנגלית י' סלע, תל אביב 2004.
- דה חויה, 1904
M. J. de Goeje, *Ibn Qotaiba, Liber poësis et poëtarum*, Leiden
1904.
- דה סמט, 2001
D. De Smet, 'Review of Wilferd Madelung & Paul E. Walker,
The Advent of the Fatimids. A Contemporary Shi'ite Witness. An

- Edition and English Translation of Ibn al-Haytham's Kitāb al-Munā'arāt', *Bibliotheca Orientalis*, 58 (2001), coll. 263–265.
- I. Dehgan, 'Jāmi's Salāmān and Absāl', *JNES*, XXX, 1 (1971), pp. 118–126. דהגאן, 1971
- י' דובראו, 'ייצוגים מילוליים מול ייצוגים חזותיים – הפיוט "אתי מלבנון כלה" והאילוסטרציות במחזור וורמס ובמחזורים אשכנזיים בני התקופה', עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ח. דובראו, תשס"ח
- י' דובראו, 'מוטיב איקונוגרפי של רעים אהובים במחזורים אשכנזיים – מבעד לדרכי הפרשנות של תורת הסוד באשכנז בימי הביניים', קבלה, כד (תשע"א), עמ' 209–239. דובראו, תשע"א
- י' דוד, "'ידיעת דבר האל" – טעות, היקש, זיכרון ומסירה בספרות הגאונים וחכמי ספרד הראשונים', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2005. דוד, י', 2005
- א' דוד, 'הלכה ופרקמטיה בתולדות האר"י', בתוך: ר' אליאור וי' ליבס (עורכים), קבלת האר"י – דברי הכנס הבינלאומי הרביעי לחקר תולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, י (תשנ"ב), עמ' 287–297. דוד, א', תשנ"ב
- I. Davidson, *Parody in Jewish Literature*, New York 1907, p. 219. דוידסון, 1907
- N. Deustch, 'Dangerous Ascents: Rabbi Akiba's Water Warning and Late Antique Cosmological Traditions', *Journal of Jewish Thought & Philosophy*, 8, 1 (1998), pp. 1–12. דויטש, 1998
- M. J. Dols, *Majnūn: The Madman in Medieval Islamic Society*, D. E. Immisch (ed.), Oxford 1992. דולס, 1992
- H. Dörrie, *Die geschichtlichen Wurzeln des Platonismus*, Stuttgart 1987. דורי, 1987
- J. Dillon, *The Middle Platonists*, London 1977. דילון, 1977
- H. Diels & W. Schubart, *Anonymer Kommentar zu Platons Theaetet*, Berlin 1905. דילס ושוברארט, 1905
- W. Dindorf, *Scholia Graeca in Homeri Odysseam*, 2 vols., Oxford 1855. דינדורף, 1855
- E. Dickey, *Ancient Greek Scholarship*, Oxford 2007. דיקי, 2007
- י' דן, 'גורלה ההיסטורי של תורת הסוד של חסידי אשכנז', בתוך: א"א אורבך, חיים וירשובסקי, ר' י"צ ורבלובסקי (עורכים), מחקרים בקבלה ובתולדות הדתות מוגשים לגרשם שלום, ירושלים תשכ"ח. דן, תשכ"ח(א)
- י' דן, תורת הסוד של חסידי אשכנז, מוסד ביאליק, ירושלים תשכ"ח. דן, תשכ"ח(ב)

- דן, 1975 י' דן, עיונים בספרות של חסידי אשכנז, רמת גן 1975.
- דן, תשל"ח י' דן, 'לתולדות הטקסט של חכמת האגוד', עלי ספר, ה (תשל"ח), עמ' 53-49.
- דן, תשמ"א י' דן, 'פירושי "האדרת והאמונה" של חסידי אשכנז', תרביץ, נ (תשמ"א), עמ' 404-396.
- דן, תשמ"ד י' דן, חוגי המקובלים הראשונים, ירושלים תשמ"ד.
- דן, תשמ"ז י' דן, 'פתח היכל שישי', בתוך: י' דן (עורך), המיסטיקה היהודית הקדומה – דברי הכנס הבינלאומי הראשון לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ו (תשמ"ז), עמ' 197-220.
- דן, 1997 J. Dan, 'The Kabbalah of Johannes Reuchlin and its Historical Significance', in: J. Dan (ed.), *The Christian Kabbalah: Jewish Mystical Books and their Christian Interpreters*, Cambridge, MA 1997, pp. 55-96.
- דן, תשס"ה י' דן, 'גרשם שלום ולימודי הקבלה באוניברסיטה העברית', ח' לבסקי (עורך), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים – התבססות וצמיחה, ירושלים תשס"ה, עמ' 199-218.
- דן, 2005 J. Dan, 'Jewish Influences III: "Christian Kabbalah in the Renaissance"', in: W. Hanegraaff (ed.), *Dictionary of Gnosis and Western Esotericism*, Leiden-Boston, 2005, pp. 638-642.
- דנלופ, 1979 D. M. Dunlop, *The Muntakhab Siwān al-Hikmah by al-Sijistani*, Paris 1979.
- דרוגה, 1989 A. J. Droge, *Homer or Moses? Early Christian Interpretations of the History of Culture*, Tübingen 1989.
- דרמברג ורואל, 1879 Ch. Deremberg & Ch. É. Ruelle, *Oeuvres de Rufus d'Ephèse*, Paris 1879.
- דרשן, תשס"ח ג' דרשן, 'כ"ד ספרים, כ"ב ספרים והקורפוס ההומרי', תרביץ, עז (תשס"ח), עמ' 22-5.
- הג, 1986 T. Hägg, 'The Oriental Reception of Greek Novels: A Survey with some Preliminary Observations', *Symbolae Osloenses*, LXI (1986), pp. 99-131.
- הדס-לבל, 2006 מ' הדס-לבל, פילון האלכסנדרוני – בין יהדות ליוונית, תל אביב 2006.
- הולדיי, 1995 C. R. Holladay, *Fragments from Hellenistic Jewish Authors*, 4 vols., Atlanta 1995.
- הולנדר, 2005 E. Hollender, *Clavis Commentariorum of Hebrew Liturgical Poetry in Manuscript*, Leiden and Boston 2005.

- הוס, תשנ"ו ב' הוס, 'באור המלים הזרות שבספר הזוהר – מהדורה מדעית', קבלה, א (תשנ"ו), עמ' 167-204.
- הוס, תש"ס ב' הוס, על אדני פז, הקבלה של ר' שמעון אבן לביא, ירושלים תש"ס.
- הוס, תשס"א ב' הוס, 'הופעתו של "ספר הזוהר"', תרביץ, ע (תשס"א), עמ' 507-542.
- הוס, תשס"ב ב' הוס, מקום קדוש, זמן קדוש, ספר קדוש: השפעת ספר הזוהר על מנהגי העלייה לרגל למירון וחגיגות ל"ג בעומר, קבלה, ז (תשס"ב), עמ' 237-256.
- הוס, תשס"ד ב' הוס, 'הקהילות הזוהריות של צפת', בתוך: ז' גריס, ח' קרייסל וב' הוס (עורכים), שפע טל – עיונים במחשבת ישראל ובתרבות יהודית מוגשים לברכה זק, באר שבע תשס"ד, עמ' 149-169.
- הוס, 2005 ב' הוס, 'עידן חדש במחקר המיסטיקה היהודית', תיאוריה וביקורת, 27 (2005), עמ' 246-253.
- הוס, 2006 B. Huss, 'The Text and Context of the 1684 Sulzbach Edition of the *Zohar*', in: C. Goodblatt & H. Kreisel (eds.), *Tradition, Heterodoxy, and Religious Culture: Judaism and Christianity in the Early Modern Period*, Beer Sheva 2006, pp. 117-138.
- הוס, תשס"ז(א) ב' הוס, 'תרגומי הזוהר', בתוך: ר' מרוז (עורכת), חידושי זוהר – מחקרים חדשים בספרות זוהר (תעודה כא-כב), תל אביב תשס"ז, עמ' 33-107.
- הוס, תשס"ז(ב) ב' הוס, 'המיסטיפיקציה של הקבלה והמיתוס של המיסטיקה היהודית', פעמים, 110 (תשס"ז), עמ' 9-30.
- הוס, תשס"ח ב' הוס, כזוהר הרקיע – פרקים בתולדות התקבלות הזוהר ובהבניית ערכו הסמלי, ירושלים תשס"ח.
- הופמן, תשס"ה רשי"ל הופמן, 'האם נפגש בעל ה"לשם שבו ואחלמה" עם ר' ישראל סלנטר?', ישרון, טז (אלול תשס"ה), עמ' תתלה-תתמא.
- הורודצקי, תש"ד ש"א הורודצקי, החסידות ותורתה, תל אביב תש"ד.
- הורוויץ, תרמ"ב ח"מ הורוויץ, תורתן של ראשונים, פראנקפורט על נהר מיין, תרמ"ב.
- הייד, 2004 M. Heyd, 'The "Jewish Quaker": Christian Perceptions of Sabbatai Zevi as an Enthusiast', in: A. P. Coudert & J. S. Shoulson (eds.), *Hebraica Veritas? Christian Hebraists, Jews, and the Study of Judaism in Early Modern Europe*, Philadelphia 2004, pp. 234-265.
- היימן, 2004 A. P. Hayman, *Sefer Yesira – Edition, Translation and Text-Critical Commentary*, Tübingen 2004.

- H. J. Hames, *The Art of Conversion*, Leiden 2000. היימס, 2000
- H. J. Hames, *Like Angels on Jacob's Ladder: Abraham Abulafia, the Franciscans, and Joachimism*, Albany 2007. היימס, 2007
- ב"צ הכהן, אור זרוע: נסיונו של האדם לפגוש בכורא, פירוש קבלי מפורט למחזור מאת ר' דוד בן יהודה החסיד נכדו של רבי משה בן נחמן, ירושלים 2009. הכהן, 2009
- M. Halbertal, *People of the Book – Canon, Meaning, and Authority*, Cambridge, MA 1997. הלברטל, 1997
- מ' הלברטל, סתר וגילוי: הסוד וגבולותיו במסורת היהודית בימי הביניים, ירושלים תשס"א. הלברטל, תשס"א
- מ' הלברטל, על דרך האמת: הרמב"ן ויצירתה של מסורת, ירושלים תשס"ו. הלוי, תשל"ו
- ש' הלוי, ספרי ירושלים הראשונים: הספרים, החוברות והדפים הבודדים שנדפסו באותיות עבריות בחמישים השנים הראשונות לדפוס העברי בירושלים (תר"א-תר"ן, 1841-1890), ירושלים תשל"ו.
- מ' הלנר-אשד, 'תכשיטים מיסטיים – רעיון התיקון בזוהר', ארץ אחרת, 9 (מרץ-אפריל 2002). הלנר-אשד, 2002
- מ' הלנר-אשד, ונהר יצא מעדן – על שפת החוויה המיסטית בזוהר, תל אביב, תשס"ה. הלנר-אשד, תשס"ה
- מ' הלנר-אשד, 'על עיצוב תכשיטים ביצירת ר' משה קורדובירו', ח' קרייסל (עורך), לימוד ודעת במחשבה יהודית, ב, באר שבע תשס"ו, עמ' 207-222. הלנר-אשד, תשס"ו
- מ' הלנר-אשד, 'על אהבה ויצירתיות – רסיסים מים המיתוסים של קורדובירו על השכינה', בתוך: זק, תשס"ט(א), עמ' קסא-קפח. הלנר-אשד, תשס"ט
- מ' הלנר-אשד, 'המקנא לברית ובעל השגיונות – על דמויותיהם של אליהו וחבקוק בזוהר', בתוך: ד' אברמס, מ' וולסקי ומ' כרמלי (עורכים), מחקרים שהוצגו בכנס על הזוהר בפראטו, איטליה (כא-כג בתמוז תשס"ט), קבלה, כב (תשע"א), עמ' 149-192. הלנר-אשד, תשע"א
- D. J. Halperin, 'A Sexual Image in Hekhalot Rabbati and its Implications', *International Conference on the History of Jewish Mysticism*, I (1987), pp. 117-132. הלפרין, 1987
- Abraham Miguel Cardozo: Selected Writings*, Translated and Introduced by D. J. Halperin, preface by E. R. Wolfson, New York 2001, pp. 5-17. הלפרין, 2001
- י' הקר, 'לדמותם הרוחנית של יהודי ספרד בסוף המאה ה"ו', ספונות, ב, יז (תשמ"ג), עמ' 21-95. הקר, תשמ"ג

- Z. Harvey, 'De la notion d'intellect-intelligent-intelligible chez Maïmonide', in: J. Hamesse & O. Weijers (eds.), *Écriture et réécriture des textes philosophiques médiévaux* (hommage à C. Sirat), Turnhout 2006, pp. 253–262. הרוי, 2006
- הרכבי, תרנ"ה-תרנ"ו
א"א הרכבי, הערות ומילואים לחלק הרביעי מדברי ימי ישראל לפרופיסור גראטץ ... לפי תרגומו בעברית מאת הר"ר שמעון פנחס רבינוביץ, וארשא: תרנ"ה-תרנ"ו.
- הרכבי, תש"ל
א"א הרכבי, חדשים גם ישנים [א, ז], ירושלים תש"ל.
- הרכבי, תרמ"ז
א"א הרכבי (עורך ומהדיר), תשובות הגאונים (זכרון לראשונים וגם לאחרונים, חלק א, מחברת 4: זכרון כמה גאונים וביחוד רב שרירא רב האי בני והרב יצחק אלפאסי), עם מבוא והערות, ברלין תרמ"ז.
- הררי, 2001
I. Harari, "'Ye Sages, Be Cautious of Your Words" – A Talmudic Tradition of Hydrophobia', in: R. Livneh-Freudenthal & E. Reiner (eds.), *Streams into the Sea – Studies in Jewish Culture and Its Context*, Tel Aviv 2001, pp. 341–348.
- הר-שפי, תשס"ד
א' הר-שפי, סוסי אש, ירושלים תשס"ד, עמ' 358–361.
- הר-שפי, תש"ע
א' הר-שפי, "מלכין קדמאין" – מיתוס מלכי אדום בספרות האדרות הזוהרית, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, תש"ע.
- השל, תשי"ב
א"י השל, 'לתולדות ר' פינחס מקוריץ', בתוך: עלי עי"ן – מנחת דברים לשלמה זלמן שוקן אחרי מלאות לו שבעים שנה, ירושלים תשי"ב, עמ' 213–244.
- ואזולי, 1974
C. Vasoli, *Profezia e Ragione*, Napoli 1974.
- ואזולי, 1988
C. Vasoli, 'L'"Homo novus restitutus" di Guillaume Postel – gli anni veneziani', *Filosofia e religione nella cultura del Rinascimento*, Naples 1988, pp. 323–360.
- ואלאס, 2001
B. A. Wallace, 'Intersubjectivity in Indo-Tibetan Buddhism', *Journal of Consciousness Studies*, 8, 5–7 (2001), pp. 209–30.
- ואלברג-פרי, 2010
ס' ואלברג-פרי, בנסתר ובנגלה – עיונים בתולדות ה'אין סוף' בקבלה התיאוסופית, סדרת מקורות ומחקרים בספרות הקבלה, כרך 23, לוס אנג'לס 2010.
- ואלטר, 1964
N. Walter, *Der Thoraausleger Aristobulos. Untersuchungen zu seinen Fragmenten und zu pseudoepigraphischen Resten der jüdisch-hellenistischen Literatur*, Berlin 1964.
- ואן גנפ, 1975
A. Van Gennep, *The Rites of Passage*, Chicago 1975.
- ודה, 1968
C. Vadet, *L'Ésprit courtois en Orient dans les cinq premiers siècles de l'Hégire*, Paris 1968.

- J. Wallman, *Pietismus-Studien*, vol. 2, Tübingen 2008. וולמן, 2008
- N. Wolski, 'Metatron and the Mysteries of the Night in Midrash ha-Ne'elam — Jacob ha-Kohen's Sefer ha-Orah and the Transformation of a Motif in the Early Writings of Moses de León (Zohar Hadash, Lekh Lekha, MhN 25c–26a)', *Kabbalah*, 23 (2010), pp. 69–94. וולסקי, 2010
- E. R. Wolfson, *The Book of the Pomegranate, Moses De Leon's Sefer Ha-Rimmon*, Atlanta 1988. וולפסון, א"ר, 1988
- א' וולפסון, 'דמות יעקב הקוקה בכסא הכבוד', בתוך: מ' ארון, ע' גולדרייך (עורכים), משואות: מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל, מוקדשים לזכרו של פרופ' אפרים גוטליב, ירושלים תשנ"ד, עמ' 131–185.
- E. R. Wolfson, *Through a Speculum that Shines — Vision and Imagination in Medieval Jewish Mysticism*, Princeton 1994. וולפסון, א"ר, 1994א
- E. R. Wolfson, 'Forms of Visionary Ascent as Ecstatic Experience in the Zoharic Literature', in: P. Schäfer & J. Dan (eds.), *Gershom Scholem's Major Trends in Jewish Mysticism 50 Years After*, proceedings of the Sixth International Conference on the History of Jewish Mysticism, Tübingen 1993, pp. 209–235. וולפסון, א"ר, 1994ב
- E. R. Wolfson, *Circle in the Square, Studies in the Use of Gender in Kabbalistic Symbolism*, Albany 1995. וולפסון, א"ר, 1995א
- E. R. Wolfson, 'Circumcision, Vision of God, and Textual Interpretation — From Midrashic Trope to Mystical Symbol', in: Wolfson, E. R., 1995a, pp. 29–48. וולפסון, א"ר, 1995ב
- E. R. Wolfson, *Along the Path: Studies in Kabbalistic Myth, Symbolism and Hermeneutics*, Albany 1995. וולפסון, א"ר, 1995ג
- E. R. Wolfson, 'Hebraic and Hellenic Conceptions of Wisdom in *Sefer ha-Bahir*', *Poetics Today*, 19 (1998), pp. 147–176. וולפסון, א"ר, 1998א
- E. R. Wolfson, 'The Engenderment of Messianic Politics: Symbolic Significance of Sabbatai 'evi's Coronation', in: P. Schäfer & M. R. Cohen (eds.), *Toward the Millennium — Messianic Expectations from the Bible to Waco*, Leiden 1998, pp. 203–258. וולפסון, א"ר, 1998ב
- E. R. Wolfson, 'Constructions of the *Shekhinah* in the Messianic Theosophy of Abraham Cardoso, With an Annotated Edition of *Derush ha-Shekhinah*', *Kabbalah* 3 (1998), pp. 11–143. וולפסון, א"ר, 1998ג

- E. R. Wolfson, 'Occultation of the Feminine and the Body of Secrecy in Medieval Kabbalah', in: *Rending the Veil – Concealment and Secrecy in the History of Religions*, New York 1999, pp. 113–154. וולפסון, א"ר, 1999
- E. R. Wolfson, 'Beyond the Spoken Word: Oral Tradition and Written Transmission in Medieval Jewish Mysticism', in: Y. Elman and I. Gershoni (eds.), *Transmitting Jewish Traditions: Orality, Textuality and Cultural Diffusion*, New Haven and London 2000, pp. 166–224. וולפסון, א"ר, 2000א
- E. R. Wolfson, *Abraham Abulafia – Kabbalist and Prophet: Hermeneutics, Theosophy, and Theurgy*, Los Angeles 2000. וולפסון, א"ר, 2000ב
- וולפסון, א"ר, תשס"א 'א' וולפסון, 'מיין ומינות בחקר הקבלה', קבלה, ו (תשס"א), עמ' 262–231.
- E. R. Wolfson, 'Messianism in the Christian Kabbalah of Johann Kemper', in: M. D. Goldish & R. H. Popkin (eds.), *Millenarianism and Messianism in the Early Modern European Culture: Jewish Messianism in the Early Modern World*, The Netherlands 2001, pp. 139–187. וולפסון, א"ר, 2001
- E. R. Wolfson, *Language, Eros, Being, Kabbalistic Hermeneutics and Poetic Imagination*, New York 2005. וולפסון, א"ר, 2005
- E. R. Wolfson, *Venturing Beyond: Law and Morality in Kabbalistic Mysticism*, Oxford University Press 2006. וולפסון, א"ר, 2006א
- E. R. Wolfson, *Alef, Mem, Tau: Kabbalistic Musings on Time, Truth and Death*, Berkeley, Los Angeles and London 2006. וולפסון, א"ר, 2006ב
- E. R. Wolfson, *Luminal Darkness: Imaginal Gleanings from zoharic Literature*, Oxford 2007. וולפסון, א"ר, 2007א
- E. R. Wolfson, 'Inscribed in the Book of the Living: Gospel of Truth and Jewish Christology', *Journal for the Study of Judaism*, 28 (2007), pp. 234–271. וולפסון, א"ר, 2007ב
- E. R. Wolfson, *Open Secret: Post-Messianic Mysticism and the Mystical Revision of Menahem Mendel Schneerson*, New York 2009. וולפסון, א"ר, 2009א
- E. R. Wolfson, 'The Anonymous Chapters of the Elderly Master of Secrets – New Evidence for the Early Activity of the Zoharic Circle', *Kabbalah* 18 (2009) pp. 143–278. וולפסון, א"ר, 2009ב
- H. A. Wolfson, *Philo: Foundations of Religious Philosophy in* 1947 ה', וולפסון, 1947

- Judaism, Christianity, and Islam*, 2 Volumes, Cambridge, MA 1947.
- H. A. Wolfson, *Repercussions of the Kalam in Jewish Philosophy*, Cambridge, MA 1979. וולפסון, ה', 1979
- צ"א וולפסון, פילון – יסודות הפילוסופיה הדתית היהודית, תרגם מ' מייזלש, ירושלים תש"ל. וולפסון, צ"א, תש"ל
- G. Wewers, *Geheimnis und Geheimhaltung im rabbinischen Judentum*, Berlin & New York 1975. וועוורס, 1975
- G. Weill, *Vie et caractère de Guillaume Postel*, F. Secret (trans.), Milano 1987. וייל, 1987
- ג' וייל, 'תשובתו של רב האי גאון על הקץ הקצוב לחיים', ספר אסף, ירושלים תשי"ג, 261–279. וייל, תשי"ג
- S. Weinstock, 'Die platonische Homerkritik und ihre Nachwirkung', *Philologus*, 82 (1927), 121–153. ויינשטוק, 1927
- י' וייס, 'כל יורדי דומה, תיאורי גיהנם כמקום עונש לחוטאים בספר הזוהר', עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ז. וייס, יהודית, תשס"ז
- J. Weiss, 'A Contemporary Poem on the Appearance of the Zohar', *JJS*, 8 (1957), pp. 219–221. וייס, יוסף, 1957
- י"ד וילהלם, 'סדרי תיקונים', עלי עי"ן – מנחת דברים לשלמה זלמן שוקן אחרי מלאת לו שבעים שנה, ירושלים תש"ח-תשי"ב. וילהלם, תש"ח-תשי"ב
- R. J. Wilkinson, *Orientalism, Aramaic and Kabbalah in the Catholic Reformation – The first printing of the Syriac New Testament*, Leiden 2007. וילקינסון, 2007
- J. Wijnhoven, *Sefer ha-Mishkal – Text and Study*, Ph.D Thesis, Brandeis University, Boston, MA 1964. וינהובן, 1964
- י' וינהובן, 'יחסם של שני חיבורים מאת ר' משה ליאון לספר הזוהר', הקונגרס העולמי למדעי היהדות, 4, 2 (תשכ"ט), עמ' 313–315. וינהובן, תשכ"ט
- י' וינוגרד, אוצר הספר העברי – רשימת הספרים שנדפסו באות עברית מראשית הדפוס העברי בשנת רכ"ט (1469) עד שנת תרכ"ג (1863), ירושלים תשס"ג. וינוגרד, תשס"ג
- מ' וינפלד, עשרת הדברות בראי הדורות, ירושלים תשמ"ו. וינפלד, תשמ"ו
- C. Wirszubski, 'Francesco Giorgio's Commentary on Giovanni Pico's Kabbalistic Theses', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 37 (1974), pp. 145–156. וירשובסקי, 1974

- וירשובסקי, תשל"ח ח' וירשובסקי, מקובל נוצרי קורא בתורה, ירושלים תשל"ח.
- ולסטוס, 1956 G. Vlastos, 'Creation in the Timaeus: is it a Fiction?', in: R. E. Allen (ed.), *Studies in Plato's Metaphysics*, London 1956, 401–419.
- ולצר, 1939 R. Walzer, 'Fragmenta graeca in litteris arabicis 1. Palladios and Aristotle', *JRAS* (1939), pp. 407–422.
- ונדרקם, 1981 J. C. Vanderkam, '2 Maccabees 6:7a and Calendrical Change in Jerusalem', *JSJ*, 12 (1981), pp. 52–74.
- וקס, תשנ"ה ר' וקס, 'פרקים במשנתו הקבלית של הרב שלמה אלישיב', עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ה.
- ורבלובסקי, תשנ"ו רי"צ ורבלובסקי, ר' יוסף קארו, בעל הלכה ומקובל, תרגם י' צורן, ירושלים תשנ"ו.
- ורמן, כ', תשס"ט כ' ורמן, 'מועדי הביכורים במגילת המקדש', ד' סיון, ד' טלשיר, ח' כהן (עורכים), צפנת פענח – מחקרי לשון מוגשים לאלישע קימרון, באר שבע תשס"ט.
- ורמן, כ', ושמש, תשע"א כ' ורמן וא' שמש, לגלות נסתרות – פרשנות והלכה במגילות קומראן, ירושלים תשע"א.
- ורמן, מ', 1992 M. Verman, *The Books of Contemplation*, New York 1992.
- ורסס, תש"ן ש' ורסס, מגמות וצורות בספרות ההשכלה, ירושלים תש"ן.
- זנה, תרצ"ה י' זנה, אבני בנין, ספר השנה של יהודי אמריקה, ב, תרצ"ה.
- זעפרני, תשמ"ד ח' זעפרני, השירה העברית במרוקו, ירושלים תשמ"ד.
- זק, תשמ"ו ב' זק, 'עיון בהשפעת ר' משה קורדובירו על החסידות', אשל באר שבע, ג (תשמ"ו), עמ' 229–246.
- זק, תשמ"ט ב' זק, 'תורת הצמצום של ר' משה קורדובירו', תרביץ, נח (תשמ"ט), עמ' 207–237.
- זק, תש"ן-תשנ"א ב' זק, 'על פרשת מעיינות "אילמה" לר' משה קורדובירו', קרית ספר, סג (תש"ן-תשנ"א), עמ' 669–674.
- זק, תשנ"ב ב' זק, 'הרמ"ק והאר"י', בתוך: ר' אליאור וי' ליבס (עורכים), קבלת האר"י – דברי הכנס הבינלאומי הרביעי לחקר תולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, י' (תשנ"ב), עמ' 311–340.
- זק, תשנ"ה ב' זק, בשערי הקבלה של ר' משה קורדובירו, באר שבע תשנ"ה.
- זק, תשס"ב ב' זק, שומר הפרדס – המקובל רבי שבתאי שעפטל הורוויץ מפראג, באר שבע תשס"ב.
- זק, תשס"ו ב' זק, 'סוד הזרקא במעין עין יעקב שבאילמה לר' משה קורדובירו',

- בתוך: משה חלמיש (עורך), ספר היובל לכבוד פרופ' יוסף בן-שלמה, דעת, 57-59 (תשס"ו), עמ' 121-142.
- זק, תשס"ט(א) ב' זק (עורכת), ר' משה קורדובירו, מעיין עין יעקב – המעיין הרביעי מספר אלימה, עם מבואות מאת ש' אסולין, מ' הלנר-אשד, ב' זק, א' ליבס ול' מוריס, ירושלים ובאר שבע תשס"ט.
- זק, תשס"ט(ב) ב' זק, 'הספר ומחברו', בתוך: זק, תשס"ט(א), עמ' יג-כב.
- זק תשס"ט(ג) ב' זק, 'סוד הירך' – המאבק בין הטוב והרע', בתוך: זק, תשס"ט(א), עמ' קמח-קס.
- ז'קאר ותומסה, 1988 D. Jacquart & C. Thomasset, *Sexuality and Medicine in the Middle Ages*, New Jersey 1988.
- זקוביץ ושנאן, תשנ"ב י' זקוביץ וא' שנאן, מעשה יהודה ותמר – בראשית ל"ח; במקרא, בתרגומים העתיקים ובספרות היהודית הקדומה לסוגיה, ירושלים תשנ"ב.
- חג"ג, 1980 Cl. Hagège, 'Traitement du sens et fidelité dans l'adaptation classique – sur les *Mille et une nuits* et la traduction de Galland', *Arabica*, XXVII, 2 (1980) pp. 114-139.
- חזן, תשל"ו א' חזן, שירי פרג'י שוואט, ירושלים תשל"ו.
- חזן, תשמ"ד א' חזן, 'ארמית ועברית בשירת רבי דוד חסין', מזרח ומערב, ד (תשמ"ד), עמ' 111-124.
- חזן, תשנ"ה א' חזן, השירה העברית בצפון אפריקה, ירושלים תשנ"ה.
- חזן ואלבאז, תשנ"ט א' חזן וד"א אלבאז, ספר תהלה לדוד, קובץ שירתו של רבי דוד בן חסין זצ"ל, פייטנה של יהדות מרוקו, לוד תשנ"ט.
- חיוטין, 1993 מ' חיוטין, מלחמת לוחות השנה בתקופת בית שני, תל אביב 1993.
- חלמיש, תשמ"ז דברים על מעמד הקבלה וסוגי היצירה הקבלית במרוקו, מחקרי משגב ירושלים בספרויות עם ישראל, ירושלים תשמ"ז, עמ' 99-142.
- חלמיש, תשנ"ב מ' חלמיש, מבוא לקבלה, ירושלים תשנ"ב.
- חלמיש, תשס"א מ' חלמיש, הקבלה בצפון אפריקה, תל אביב תשס"א.
- חלמיש, תשס"ב מ' חלמיש, הקבלה בתפילה בהלכה ובמנהג, מהדורה שנייה, רמת גן תשס"ב.
- חלמיש, תשס"ד מ' חלמיש, 'שבת בהגות הקבלית', דעת, 54 (תשס"ד), עמ' 5-28.
- חלמיש, תשס"ו מ' חלמיש, הנהגות קבליות בשבת, ירושלים תשס"ו.
- חלמיש, 2007 מ' חלמיש, 'התקבלותו של הזוהר בשדה ההלכה בימי הביניים', בתוך: ר' מרוז (עורכת), חידושי זוהר – מחקרים חדשים בספרות זוהר (תעודה כא-כב), תל אביב תשס"ז, עמ' 407-418.
- 'חשויה' 'Hashwiyya', *The Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., vol. 3, Leiden 1971, p. 269.

- J. Taubes, 'The Price of Messianism', in: M. Saperstein (ed.), *Essential Papers on Messianic Movements and Personalities in Jewish History*, New York and London 1992, pp. 551–557. טאובס, 1992
- I. Twersky, 'Religion and Law', in: S. D. Goitein (ed.), *Religion in a Religious age — Proceedings of Regional Conferences Held at the University of California, Los Angeles, and Brandies University in April, 1973*, Cambridge 1974, pp. 69–82. טברסקי, 1974
- י' טובי, 'עברית, ארמית וערבית בשירת יהודי תימן — במיוחד בשירת רבי שלום שבזי', פעמים, 30 (תשמ"ז), עמ' 3–22. טובי, תשמ"ז
- A. E. Taylor, *A Commentary On Plato's Timaeus*, Oxford 1928. טיילור, 1928
- א' טל, חמישה חומשי תורה לפי נוסח שומרון, תל אביב תשנ"ד. טל, תשנ"ד
- ו' טרנר, התהליך הטקסי — מבנה ואנטי-מבנה, תרגם מאנגלית נ' רחמילביץ', תל אביב 2004. טרנר, 2004
- F. M. Young, *Biblical Exegesis and the Formation of Christian Culture*, Oxford 1997. יאנג, 1997
- J. Yahalom, 'Angels Don't Understand Aramaic', *Journal of Jewish Studies*, 47 (1996), pp. 33–44. יהלום, י', 1996
- ש' יהלום, 'קבלה וחידוש בכתבי הרמב"ן ובמחקר — עיון בסוגיות "הקטלנית" ו"צומת הגידין"', קבלה, יז (תשס"ח), עמ' 201–231. יהלום, ש', תשס"ח
- י"י יובל, שני גויים בבטן: יהודים ונוצרים — דימויים הדדיים, תל אביב 2000. יובל, 2000
- I. J. Yuval, *Two Nations in Your Womb — Perceptions of Jews and Christians in Late Antiquity and the Middle Ages*, Berkeley 2006. יובל, 2006
- N. P. Joesse, 'An Example of Medieval Arabic Pseudo-Hermetism — The Tale of Salāmān and Absāl', *JSS*, XXXVIII, 2 (1993), pp. 279–293. יוסה, 1993
- י' ייבין, מסורת הלשון המשתקפת בניקוד הבבלי, כרכים א–ב, ירושלים תשמ"ה. ייבין, תשמ"ה
- A. Jellinek, *Moses Ben Shem Tov de Leon und sein Verhältnis zum Zohar*, Leipzig 1851. ילינק, 1851
- א' יעקב, 'חדירת הקבלה לתימן ותהליכי קליטתה', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ו. יעקב, תשס"ו
- א' יערי, הדפוס העברי בארצות המזרח, חלק א, תרצ"ז. יערי, תרצ"ז
- א' יערי, אגרות ארץ ישראל, ירושלים תש"ג. יערי, תש"ג

- יערי, תש"ו
יערי, תשכ"ג
ירושלמי, 1971
ישראלי, תשס"ה
ישראלי, תש"ע
כ"ץ, תשמ"ד
כ"צמאן, תשנ"ט
כהן, מ"ס, 1985
כהן, ג', 1989
כהן, ה', תשל"ב
כהן-אלורו, תשמ"ז
כהן-אלורו, תשמ"ט
לאבג'וי, תשכ"ט
לאוטרבך, 1927
לאם, תשל"ב
לווינגר, 1940
לונג, 1992
- א' יערי, מסעות ארץ ישראל, ירושלים תש"ו.
א' יערי, ספרי תיקונים ותפילות לפי ספר חמדת ימים, קרית ספר, לח (תשכ"ג), עמ' 77-112, 247-262, 380-400.
Y. H. Yerushalmi, *From Spanish Court to Italian Ghetto: Isaac Cardoso — A Study in Seventeenth-Century Marranism and Jewish Apologetics*, New York 1971.
ע' ישראלי, פרשנות הסוד וסוד הפרשנות, מגמות מדרשיות והרמנויטיות ב'סבא דמשפטים' שבזוהר, לוס אנג'לס תשס"ה.
ע' ישראלי, 'המרד הקדוש — מעשה נדב ואביהוא בספר הזוהר', בתוך: ח' קרייסל, ב' הוס, א' ארליך (עורכים), סמכות רוחנית — מאבקים על כוח תרבותי בהגות היהודית, באר שבע תש"ע, עמ' 83-101.
י" כ"ץ, הלכה וקבלה — מחקרים בתולדות דת ישראל על מדוריה וזיקתה החברתית, ירושלים תשמ"ד.
א' כ"צמאן, 'לדמות הג"ר מנחם מענדל — תלמיד הגר"א', ישורון, ד (תשנ"ט), עמ' שסה-תפה.
M. S. Cohen, *The Shi'ur Qomah: Texts and Recensions*, Mohr, Tübingen, 1985.
J. Cohen, *Be Fertile and Increase, Fill the Earth and Master It*, New York 1989.
ה' כהן, דת התבונה ממקורות היהדות, תרגם צ' וויסלבסקי, ערכו והוסיפו הערות ש"ה ברגמן ונ' רוטנשטרייך, ירושלים תשל"ב.
ד' כהן-אלורו (מהדירה), ר' משה דה ליאון, ספר הרימון — מהדורה בקורתית מתוך כתבי יד בצירוף מבוא, הערות, מקבילות ומפתחות, ירושלים תשמ"ז.
ד' כהן-אלורו, 'המאגיה והכישוף בספר הזוהר', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ט.
א"א לאבג'וי, שרשרת-ההוויה הגדולה — עיון בתולדותיה של אידיאה, תרגם א' אמיר, תל אביב תשכ"ט.
J. Z. Lauterbach, 'Significant Controversy Between the Sadducees and the Pharisees', *Hebrew Union College Annual*, IV (1927), pp. 173-205.
נ' לאם, תורה לשמה, ירושלים תשל"ב.
S. Löwinger, 'Recherches Sur L'Oeuvre Apologétique D'Abraham Farissol', *REJ*, 105 (1940), pp. 23-52.
A. A. Long, 'Stoic Readings of Homer', in: R. Lamberton and J.

- J. Keaney (eds.), *Homer's Ancient Readers: The Hermeneutics of Greek Epic's Earliest Exegetes*, Princeton 1992, pp. 41–66.
- A. A. Long, 'Plato's dialogues and a common rationale for dialogue form', in: S. Goldhill (ed.), *The End of Dialogue*, Cambridge 2008, pp. 45–61. לונג, 2008
- H. E. Lona, *Die 'Wahre Lehre' des Kelsos, übersetzt und erklärt*, Freiburg 2005. לונה, 2005
- י' לורברבוים, 'קבלת הרמב"ן על בריאת האדם בצלם אלוהים', קבלה, ה (2000), עמ' 287–326.
- י' לורברבוים, צלם אלהים, ירושלים תשס"ד.
- י' לורברבוים, תשס"ט(א) 'לורברבוים, 'תמורות ביחסו של הרמב"ם למדרשות חז"ל', תרביץ, עח (תשס"ט), עמ' 81–122.
- י' לורברבוים, תשס"ט(ב) 'לורברבוים, "הט אנך ושמע לדברי חכמים ולבך תשית לדעת" – ביקורת האגדה ב"מורה הנבוכים"', תרביץ, עח (תשס"ט), עמ' 203–230.
- י' ליבוויץ וי' ליבס, 'התנהגות הרופא האידיאלי "קרטנא אסיא" כמתואר בספר הזוהר', קורות שנה 30, כרך ה, תשמ"ב (1982), עמ' 111–121.
- י' ליבס, א' ליבס, 'אהבה ויצירה בהגותו של ר' ברוך מקוסוב', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ז.
- א' ליבס, 'החידוש בחסידות על פי ר' ברוך מקוסוב', דעת, 45 (תש"ס), עמ' 75–90.
- א' ליבס, 'אל תשלח ירך – שיאו של הנסיון לפי ר' ברוך מקוסוב', בתוך: ח' פדיה וא' מאיר (עורכים), יהדות: סוגיות, קטעים, פנים, זהויות – ספר רבקה (לכבוד פרופ' רבקה הורביץ ז"ל), באר שבע תשס"ז, עמ' 439–452.
- א' ליבס, 'הרשימו, ההיולי וקדמות השכל', נספח למאמרו של ג' שלום, 'הבלתי מודע ומושג קדמות השכל בספרות החסידית', בתוך: ד' אסף וא' ליבס (עורכים), חסידות – השלב האחרון: מחקרי החסידות של גרשם שלום, ירושלים תשס"ט, עמ' 268–279.
- א' ליבס, 'קורדובירו והאר"י – בחינה מחודשת של מיתוס מות מלכי אדום', בתוך: זק, תשס"ט(א), עמ' לב-ס.
- "שימני כחותם על לבך" – ה"רשימו" בראשית החסידות, בכרך זה.
- זמירות לסעודת-שבת שיסד האר"י הקדוש – ניקדן, תרגמן וצירף מבוא והערות יהודה ליבס, מולד, ד (תשל"ב), עמ' 540–555.

1 כמעט כל פרסומיו של יהודה ליבס מצויים גם באתר שלו:

<http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar/>, ולעתים בנוסח מעודכן יותר מאשר בדפוס.

- ליבס, י', תשל"ה י' ליבס, 'שימושן של מלים בספר הזוהר', בתוך: חוברת לזכרו של ר' אפרים גוטליב ז"ל, ירושלים תשל"ה, עמ' 17-19.
- <http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar/shimushan.doc>
- ליבס, י', תשל"ז ליבס, 'פרקים במילון ספר הזוהר', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה באוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ז [או דפוס צילום, פרסומי המדרשה ללימודים מתקדמים, הפקולטה למדעי הרוח, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ב].
- ליבס, י', תשמ"ב(א) ליבס, 'המשיח של הזוהר – לדמותו המשיחית של ר' שמעון בר יוחאי', בתוך: ש' ראם (עורך), הרעיון המשיחי בישראל, יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לגרשם שלום, ירושלים תשמ"ב, עמ' 87-236.
- ליבס, י', תשמ"ב(ב) ליבס, 'חיבור בלשון הזוהר לר' וולף בן ר' יהונתן אייבשיץ על חבורתו ועל סוד הגאולה', קרית ספר, נז (תשמ"ב), עמ' 148-178, 368-379.
- ליבס, י', תשמ"ג(א) ליבס, 'השפעות נוצריות על ספר הזוהר', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ב, ג (תשמ"ג), עמ' 43-109.
- ליבס, י', תשמ"ג(ב) ליבס, 'חלום ומציאות: לדמותו של הקדוש המקובל ר' שמשון מאוסטרופוליה', תרביץ, נב (תשמ"ג), עמ' 83-109.
- ליבס, י', תשמ"ד ליבס, 'מצמיח קרן ישועה', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ג (תשמ"ד), עמ' 313-348.
- ליבס, י', תשמ"ה ליבס, 'תוספת למאמרי "מצמיח קרן ישועה"', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ד (תשמ"ה), עמ' 341-344.
- ליבס, י', תשמ"ו ליבס, 'כתבים חדשים בקבלה שבתאית מחוגו של ר' יהונתן אייבשיץ', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ה (תשמ"ו), עמ' 191-348.
- ליבס, י', תשמ"ז(א) ליבס, 'מלאכי קול השופר וישוע שר הפנים', בתוך: י' דן (עורך), המיסטיקה היהודית הקדומה – דברי הכנס הבינלאומי הראשון לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ו (תשמ"ז), עמ' 171-196.
- ליבס, י', תשמ"ז(ב) ליבס, 'ספר יצירה אצל ר' שלמה אבן גבירול ופירושו השיר "אהבתך"', בתוך: י' דן (עורך), ראשית המיסטיקה היהודית באירופה – דברי הכנס הבינלאומי השני לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ו (תשמ"ז), עמ' 73-123.
- ליבס, י', תשמ"ט ליבס, 'כיצד נתחבר ספר הזוהר', בתוך: י' דן (עורך), ספר הזוהר ודורו – דברי הכנס הבינלאומי השלישי לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ח (תשמ"ט), עמ' 1-71.
- ליבס, י', תש"ן ליבס, חטאו של אלישע, ארבעה שנכנסו לפרדס וטבעה של המיסטיקה היהודית התלמודית, מהדורה שנייה, ירושלים תש"ן.
- ליבס, י', ליבס, 'גלם בגימטריא חכמה [על *Moshe Idel, Golem – Jewish*]

- Magical and Mystical Traditions on the Artificial Anthropoid, תש"ן-תשנ"א
Albany, 1990, קרית ספר, סג (תש"ן-תשנ"א), עמ' 1322-1305.
- י' ליבס, 'באזורי הגבול של הקבלה ועל חיים וירשובסקי, "בין השיטין – קבלה, קבלה נוצרית, שבתאות", תרביץ, ס (תשנ"א), עמ' 138-131.
- י' ליבס, 'כיוונים חדשים בחקר הקבלה', פעמים, 50 (תשנ"ב), עמ' 170-150.
- י' ליבס, 'תריץ אורזילין דאיילתא – דרשתו הסודית של האר"י לפני מותו', בתוך: ר' אליאור וי' ליבס (עורכים), קבלת האר"י – דברי הכנס הבינלאומי הרביעי לחקר תולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, י (תשנ"ב), עמ' 169-113.
- י' ליבס, 'לדמותו, כתביו וקבלתו של בעל עמק המלך', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, יא (תשנ"ג), עמ' 137-101.
- י' ליבס, 'זוהר וארוס', אלפיים, 9 (תשנ"ד), עמ' 119-67.
- De Natura Dei – על המיתוס היהודי וגלגולו, בתוך: מ' אורון וע' גולדרייך (עורכים), משואות – מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל, מוקדשים לזכרו של פרופ' אפרים גוטליב, ירושלים תשנ"ד, עמ' 297-243.
- י' ליבס, 'אהבת האל וקנאתו', דימוי, ז (תשנ"ד), עמ' 36-30.
- י' ליבס, 'הזוהר כספר הלכה', תרביץ, סד (תשנ"ה), עמ' 605-581.
- י' ליבס, 'מיתוס לעומת סמל בזוהר ובקבלת האר"י', בתוך: ח' פדיה (עורכת), המיתוס ביהדות, אשל באר שבע, ד (תשנ"ו), עמ' 209-192.
- י' ליבס, 'על' ספר שקל הקדש" לר' משה די ליאון, ההדיר שרל מופסיק (תשנ"ו)', קבלה, ב (תשנ"ז), עמ' 285-271.
- י' ליבס, 'מיתוס ואורתודוכסיה: תשובה לשלום רוזנברג', מדעי היהדות, 38 (תשנ"ח), עמ' 179-145.
- י' ליבס, 'שירת פרמנידס', תרגום בצירוף מבוא והערות, אלפיים, 17 (תשנ"ט), עמ' 36-24.
- י' ליבס, 'החידוש של ר' נחמן מברסלב', דעת, 45 (תש"ס), עמ' 103-91.
- י' ליבס, 'מידותיו של האלוהים', תרביץ, ע (תשס"א), עמ' 74-51.
- י' ליבס, 'הזוהר כרנסנס', דעת, 46 (תשס"א), עמ' 11-5.
- י' ליבס, 'תורת היצירה של ספר יצירה, ירושלים ותל אביב תשס"א.
- י' ליבס, 'השבתאות וגבולות הדת', בתוך: אליאור תשס"א, עמ' 21-1.
- י' ליבס, 'זיקת הזוהר לארץ ישראל', בתוך: ז' הרוי, ג' חזן-רוקם, ח' סעדון, א' שילוח (עורכים), ציון וציונות בקרב יהודי ספרד והמזרח, ירושלים תשס"ב, עמ' 44-31.
- ליבס, י', תשנ"א (א)
- ליבס, י', תשנ"ב (א)
- ליבס, י', תשנ"ב (ב)
- ליבס, י', תשנ"ג
- ליבס, י', תשנ"ד (א)
- ליבס, י', תשנ"ד (ב)
- ליבס, י', תשנ"ד (ג)
- ליבס, י', תשנ"ה (א)
- ליבס, י', תשנ"ו
- ליבס, י', תשנ"ז
- ליבס, י', תשנ"ח
- ליבס, י', תשנ"ט
- ליבס, י', תש"ס
- ליבס, י', תשס"א (א)
- ליבס, י', תשס"א (ב)
- ליבס, י', תשס"א (ג)
- ליבס, י', תשס"א (ד)
- ליבס, י', תשס"ב (א)

- ליבס, י', תשס"ב (ב) י' ליבס, תורת היצירה של ספר יצירה, מהדורה שנייה מתוקנת בתוספת השלמות, תל אביב תשס"ב.
- ליבס, י', תשס"ג (א) י' ליבס, 'תלמידי הגר"א, השבתאות והנקודה היהודית', דעת, 50-52 (תשס"ג), עמ' 255-290.
- ליבס, י', תשס"ג (ב) י' ליבס, 'צדקת הצדיק: יחס הגאון מווילנא וחוגו כלפי השבתאות', קבלה, ט (תשס"ג), עמ' 225-306.
- ליבס, י', תשס"ד י' ליבס, 'מאגיה וקבלה', בתוך: א' ליבס (עורכת), שדים רוחות ונשמות: מחקרים ברמונולוגיה מאת גרשם שלום, ירושלים תשס"ד, עמ' 3-7.
- ליבס, י', תשס"ה (א) י' ליבס, 'להחזיר לאל את פניו', דימוי, 25 (תשס"ה), עמ' 50-53.
- ליבס, י', תשס"ה (ב) י' ליבס, 'האומנם בתולה היא השכינה?' [על אברהם יצחק גרין, השכינה, מרים הבתולה ושיר השירים (תשס"ג)], פעמים, 101-102 (תשס"ה), עמ' 303-313.
- ליבס, י', 2006 Y. Liebes, 'Hebrew and Aramaic as Languages of the Zohar', *Aramaic Studies*, 4, 1 (2006), pp. 35-52.
- ליבס, י', תשס"ז (א) י' ליבס, 'הזוהר והתיקונים – מרנסנס למהפכה', בתוך: ר' מרוז (עורכת), חידושי זוהר – מחקרים חדשים בספרות זוהר (תעודה כא-כב), תל אביב תשס"ז, עמ' 251-301.
- ליבס, י', תשס"ז (ב) י' ליבס, 'רוחניות ורוח', הרצאה שהתפרסמה בעיתון 'מקור ראשון' (מוסף שבת, כ"ח תשרי תשס"ז).
- ליבס, י', תשס"ז (ג) י' ליבס, 'מרעיש הארץ, יחידותו של רשב"י', בתוך: ח' פדיה, א' מאיר (עורכים), יהדות: סוגיות, קטעים, פנים, זהויות – ספר רבקה (לכבוד פרופ' רבקה הורביץ ז"ל), באר שבע תשס"ז, עמ' 337-357.
- ליבס, י', תשס"ז (ד) י' ליבס, סוד האמונה השבתאית – קובץ מאמרים (מהדורה שנייה מתוקנת), ירושלים תשס"ז.
- ליבס, י', תשס"ח י' ליבס, 'נבואתו של השבתאי ר' העשיל צורף מווילנא בכתבי ר' מנחם מנדל משקלוב, תלמיד הגאון מווילנא ומייסד היישוב האשכנזי בירושלים', קבלה, יז (תשס"ח), עמ' 107-168.
- ליבס, י', תשס"ט (א) י' ליבס, עלילות אלהים: המיתוס היהודי – מסות ומחקרים, ירושלים תשס"ט.
- ליבס, י', תשס"ט (ב) י' ליבס, 'ארוס ואנטי-ארוס על הירדן', בתוך: י' ליבס, תשס"ט (א), עמ' 299-323.
- ליבס, י', תשס"ט (ג) י' ליבס, 'פורפורייה של הלנה מטרויה וקידוש השם', בתוך: י' ליבס, תשס"ט (א), עמ' 237-298.
- ליבס, י', תשס"ט (ד) י' ליבס, 'מעשה בראשית ומעשה מרכבה כתורת סוד אצל פילון האלכסנדרוני', קבלה, יט (תשס"ט), עמ' 323-335.

- ליבס, י', תשס"ט(ה) י' ליבס, 'מידותיו של האלהים', בתוך: ליבס, י', תשס"ט(א), עמ' 157-123.
- Y. Liebes, 'The Work of the Chariot and the Work of Creation as Mystical Teachings in Philo of Alexandria', in: D. Green and L. Lieber (eds.), *Scriptural Exegesis – the Shapes of Culture and the Religious Imagination; Essays in Honour of Michael Fishbane*, Oxford 2009, pp. 105-120. ליבס, י', 2009
- ליבס, י', תשס"ט-תש"ע
ליבס, י', תש"ע(א)
ליבס, י', תש"ע(ב)
ליבס, י', תש"ע א
ליבס, י', תש"ע ב
ליברמן, תשט"ו-תשמ"ח
ליברמן, ש', תשי"ח
ליברמן, ש', תשמ"ד
ליברמן, ש', תשנ"א
ליברמן, א', 2007
ליונשטם, תשכ"ד
לייטפוט, 2003
ליכט, תשכ"ה
ליכטנשטיין, 2007
לימן, 1991
- י' ליבס, 'עברית וארמית כלשונויות הזוהר', בתוך: זיכרונות האקדמיה ללשון העברית, מחזור נח, חוברת ג (תשס"ט-תש"ע), עמ' 126-111.
- י' ליבס, 'בריקה ומלא בספר הבהיר, עיון מחודש', קבלה, כא (תש"ע), עמ' 142-121.
- י' ליבס, 'כלה כמות שהיא – ר' משה קורדובירו, מעיין עין יעקב, המעיין הרביעי מספר אלימה', מסכת, ט (תש"ע), עמ' 198-191.
- י' ליבס, מנמוסיני – תרגומי שירה עתיקה, ירושלים תשע"א.
- העירום המלוכש, עבודת הקודש הסודית והאזוטוריות של פילון האלכסנדרוני [לעת עתה ראו באתר: <http://pluto.huji.ac.il/~liebes/> [zohar/eirom.doc]
- ש' בן משה ליברמן, תוספתא כפשוטה – באור ארוך לתוספתא, ניוארק תשט"ו-תשמ"ח.
- ש' ליברמן, 'משהו על השבעות בישראל', תרביץ, כז (תשי"ח), עמ' 189-183.
- ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ ישראל, ירושלים תשמ"ד.
- ש' ליברמן, 'משנת שיר השירים', בתוך: ליברמן, מחקרים בתורת ארץ ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 44-36.
- E. Lieberman et al., 'Quantifying the Evolutionary Dynamics of Language', *Nature*, 449 (Oct. 2007), pp. 713-716.
- ש' ליונשטם, 'רעדת הטבע בשעת הופעת ה"', עז לדוד, קובץ מחקרים בתנ"ך, מוגש לדוד בן-גוריון במלאת לו שבעים ושבע שנים, ירושלים תשכ"ד.
- J. Lightfoot, *Lucian on the Syrian Goddess*, ed., intr., transl., comm., Oxford 2003.
- י' ליכט, מגילת הסרכים ממגילות מדבר יהודה, ירושלים תשכ"ה.
- י"ש ליכטנשטיין, מטומאה לקדושה – תפילה וחפצי מצווה בבתי קברות ועלייה לקברי צדיקים, תל אביב 2007.
- O. N. H. Leaman, 'Ma'nā', *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., vol. 6, Leiden 1991, p. 346.

- ר' ישראל ליפקין (מ' פכטר, עורך), כתבי רבי ישראל סלנטר, ירושלים תשמ"ט.
- ליפקין, תשמ"ט
- M. Lambert, *Commentaire sur le Séfer Yesira ou Livre de la création, par le gaon Saadya de Fayyoun* (publié et traduit par Mayer Lambert), Paris 1891.
- למבר, 1891
- R. Lamberton, 'The Neoplatonists and the Spiritualization of Homer', in: R. Lamberton & J. J. Keaney, *Homer's Ancient Readers*, Princeton 1992, pp. 115–133.
- למברטון, 1992
- H. Lenowitz, *The Jewish Messiahs: From the Galilee to Crown Heights*, Oxford University Press, 1998.
- לנוביץ, 1998
- P. E. Lapidé, *Hebrew in the Church – The Foundations of Jewish-Christian Dialogue*, Grand Rapids 1985.
- לפידה, 1985
- J. Laplanche, *Essays on Otherness*, New York, 1999.
- לפלאנש, 1999
- A. Lefranc, 'La détention de Guillaume Postel au prieuré de Saint-Martin-des-Champs (1562–1581)', *Annuaire Bulletin de la Société de l'histoire de France*, 28 (1891), pp. 211–230.
- לפרנק, 1891
- T. W. Laqueur, *Solitary Sex – A Cultural History of Masturbation*, New York 2003, pp. 145–147.
- לקייר, 2003
- R. C. Madhu, 'Plato's Homer', *Ancient Philosophy*, 19 (1999), 87–95.
- מאדהו, 1999
- W. Madelung & P. E. Walker, *The Advent of the Fatimids – A Contemporary Shi'i Witness*, London 2000.
- מאדלנג ווקר, 2000
- י' מאיר, גלגוליו של מגלה סוד – קונטרס דברי צדיקים לריב"ל ויוסף פרל, מהדורה מוערת ומבוארת עם מבוא על גלגוליו כתיבתו, לוס אנג'לס תשס"ד.
- מאיר, תשס"ד
- י' מאיר, 'מיכאל לוי רודקינסון, בין חסידות להשכלה', קבלה, יח (תשס"ח), עמ' 229–286.
- מאיר, תשס"ח
- י' מאיר, רחובות הנהר – קבלה ואקזוטריות בירושלים (תרנ"ו–תש"ח), ירושלים תשע"א.
- מאיר, תשע"א
- ח' מאק, 'מדרש במדבר רבה חלק א, פרשיות במדבר ונשוא, מבוא ודוגמא למהדורה', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"א.
- מאק, תשנ"א
- S. Magid, *From Metaphysics to Midrash, Myth, History, and Interpretation of Scripture in Lurianic Kabbalah*, Bloomington, Indiana, 2008.
- מגיד, 2008
- י' מהלמן, גנזי ישראל, ירושלים תשמ"ה.
- מהלמן, תשמ"ה

- S. Moll, *The Arch-Heretic Marcion*, Tübingen 2010. מול, 2010
- F. Montanari, 'L'erudizione, la filologia e la grammatica', in: G. Cambiano, L. Canfora & D. Lanza (eds.), *Lo spazio letterario della Grecia antica. Tomo 1: La produzione e la circolazione del testo*, Roma 1993, pp. 235–281. מונטנרי, 1993
- J. Moss, 'What is Imitative Poetry and why is it Bad?', In: G. R. F. Ferrari (ed.), *The Cambridge Companion to Plato's Republic*, Cambridge 2007, pp. 415–444. מוס, 2007
- G. W. Most, 'Canon Fathers: Literacy, Mortality and Power', *Arion*, 3 (1990), 35–60. מוסט, 1990
- Ch. Mopsik, *Le Zohar: Livre de Ruth*, Paris 1987. מופסיק, 1987
- שארל מופסיק (מהדיר), שקל הקודש לרמד"ל, לוס אנג'לס תשנ"ו. מופסיק, תשנ"ו
- Ch. Mopsik, 'Un manuscrit inconnu du "Sefer Tashak" de R. Joseph de Hamadan suivi d'un fragment inédit', *Kabbalah*, 2 (1997), pp. 165–205. מופסיק, 1997
- Ch. Mopsik, *Le Zohar: Lamentations*, Paris 2000. מופסיק, 2000
- Ch. Mopsik, *Sex of the Soul: The Vicissitudes of Sexual Difference in the Kabbalah*, Los Angeles 2005. מופסיק, 2005
- Ch. Mopsik, 'Late Judeo-Aramaic: The Language of Theosophic Kabbalah', *Aramaic Studies*, 4 (2006), p. 21–33. מופסיק, 2006
- א' מורגנשטרן, מיסטיקה ומשיחיות, ירושלים תשנ"ט. מורגנשטרן, תשנ"ט
- ל' מוריס, 'נקודת ציון – סוד בית הרחם', בתוך: זק, תשס"ט(א), עמ' קיב-קמו. מוריס, תשס"ט
- D. Matt (ed.), *The Book of Mirrors: Sefer Mar'ot ha-Zove'ot by Rabbi David ben Yehudah he-Hasid*, California 1982. מט, 1982
- ד' מאט, 'מתניתא דילן – טכניקה של חידוש בספר הזוהר', בתוך: י' דן (עורך), ספר הזוהר ודורו – דברי הכנס הבינלאומי השלישי לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ה (תשמ"ט), עמ' 145–123. מט, תשמ"ט
- D. C. Matt, *The Zohar, Pritzker Edition*, vol. 1, Translated with Commentary by Daniel C. Matt, Stanford 2004. מט, 2004
- L. Meyer, 'Stephen Schultz, Missionary to the Jews: Biographical Sketch, Chiefly Based on Schultz's Own Writings', *The Missionary Review of the World* (July, 1907), pp. 417–424. מייר, 1907
- T. J. Müller, 'Das Archivalien zu J. H. Callenberg und dem מילר, 1994

- Institutum Judaicum', in: E. Goodman-Thau & W. Betz (eds.), *Von Halle nach Jerusalem. Konferenzbeiträge*, Halle 1994, pp. 24–44.
- A. Miquel, P. Kemp, *Majnûn et Laylâ: l'amour fou*, Paris 1984. מיקל וקמפ, 1984
- I. Männlein-Robert, *Longin. Philologe und Philosoph. Eine Interpretation der erhaltenen Zeugnisse*, München 2001. מנליין-רוברט, 2001
- I. Männlein-Robert, "'Wissen um die göttlichen und die menschlichen Dinge"'. Eine Philosophiedefinition Platons und ihre Folgen', *Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaften*, NF 26 (2002), 13–38. מנליין-רוברט, 2002
- I. Männlein-Robert, 'Umrisse des Göttlichen. Zur Typologie des idealen Gottes in Platons Politeia II', in: D. Koch, I. Männlein-Robert & N. Weidman (eds.), *Platon und das Göttliche*, Tübingen 2010, pp. 112–139. מנליין-רוברט, 2010
- I. Männlein-Robert, 'Mittelplatonismus und Neupythagorismus', forthcoming in: Ch. Horn. & Ch. Riedweg (eds.), *Grundriss der Geschichte der Philosophie*, Basel. מנליין-רוברט, בדפוס
- P. Maciejko, 'Gershom Scholem's Dialectic of Jewish History: The Case of Sabbatianism', *Journal of Modern Jewish Studies*, 3 (2004), pp. 207–220. מצייקו, 2004
- P. Maciejko, 'Christian Elements in Early Frankist Doctrine', *Gal-Ed: On the History and Culture of Polish Jewry*, 20 (2006), pp. 13–41. מצייקו, 2006א
- P. Maciejko, 'A Jewish-Christian Sect with a Sabbatian Background Revisited', *Kabbalah*, 14 (2006), pp. 95–113. מצייקו, 2006ב
- B. Mc'Ginn, *The Calabrian Abbot: Joachim of Fiore in the History of Western Thought*, New York 1985. מק'גין, 1985
- B. Mc'Ginn, 'Cabalists and Christians: Reflections on Cabala in Medieval and Renaissance Thought', in: R. H. Popkin & G. M. Weiner (eds.), *Jewish Christians and Christian Jews*, Dordrecht 1994, pp. 11–34. מק'גין, 1994
- J. T. McNeill & H. M. Gamer, *Medieval Handbooks of Penance*, New York 1965. מקניל וגיימר, 1965
- ר' מרגולין, מקדש אדם – ההפנמה הרתית ועיצוב חיי הדת הפנימיים בראשית החסידות, ירושלים תשס"ה.
- ר' מרוז, 'גאולה בתורת האר"י', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ח.
- מרוז, תשמ"ח

- מרוז, תשנ"ב ר' מרוז, 'מליקוטי אפרים פאנצייירי, דרשות האר"י בירושלים וכוונות האכילה', בתוך: ר' אליאור, י' ליבס (עורכים), קבלת האר"י – דברי הכנס הבינלאומי הרביעי לחקר תולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, י' (תשנ"ב), עמ' 211–257.
- R. Meroz, 'Faithful Transmission versus Innovation: Luria and His Disciples', in: P. Schäfer & J. Dan (eds.), *Gershom Scholem's Major Trends in Jewish Mysticism, 50 Years After*, Tübingen 1993, pp. 257–274.
- מרוז, 1993
- R. Meroz, 'Zoharic Narratives and their Adaptations', *Hispania Judaica*, 3 (2000), pp. 3–63.
- מרוז, 2000
- ר' מרוז, 'מרכבת יחזקאל: פירוש זוהרי בלתי ידוע', תעודה, טזיז (תשס"א), עמ' 567–616.
- מרוז, תשס"ב(א) ר' מרוז, 'ואני לא הייתי שם?! קובלנותיו של רשב"י על פי סיפור זוהרי בלתי ידוע', תרביץ, עא (תשס"ב), עמ' 163–193.
- מרוז, תשס"ב(ב) ר' מרוז, מובאה המיוחסת לספר הבהיר, קבלה, ז (תשס"ב), עמ' 319–326.
- מרוז, תשס"ג ר' מרוז, 'הטוב והרע והמוטעה: המים בתורת הסוד היהודית', בתוך: ד' כרם וא' ציון (עורכים), מגוון דעות והשקפות בתרבות ישראל, ירושלים תשס"ג, כרך 13, עמ' 85–93.
- מרוז, 2005 R. Meroz, 'Der Aufbau des Buches Sohar', *PaRDeS: Zeitschrift der Vereinigung für Jüdischen Studien e.V.*, II (2005), pp. 16–36.
- מרוז, תשס"ו ר' מרוז, 'רקמתו של מיתוס – דיון בשני סיפורים בזוהר', חיים קרייסל (עורך), לימוד ודעת במחשבה יהודית, באר שבע תשס"ו, עמ' 167–205.
- מרוז, תשס"ז ר' מרוז, 'ר' יוסף אנג'ליט וכתביו "הזוהריים"', בתוך: ר' מרוז (עורכת), חידושי זוהר – מחקרים חדשים בספרות זוהר (תעודה כא–כב), תל אביב תשס"ז, עמ' 303–404.
- מרוז, 2007 R. Meroz, 'The Middle Eastern Origins of Kabbalah', *The Journal for the Study of Sephardic and Mizrahi Jewry* (February 2007), <http://sephardic.fiu.edu/journal/RonitMeroz.pdf>, pp. 39–56.
- מרוז, 2009 ר' מרוז, 'יש מוקדם ומאוחר בזוהר, על כתיבתם של חלקי הזוהר במאות הי"א, הי"ב, הי"ג והי"ד', הרצאה בכנס הזוהר של אוניברסיטת מונאש, אוסטרליה, שהתקיים בפראטו שבאיטליה בקיץ 2009.
- מרוז, 2009 R. Meroz, 'Notes on the History of Zohar Manuscripts and its Significances', *Late Arameic: The Literary and Linguistic Context of the Zohar*, Conference November 2009, University College London.

- מרוז, תשע"א
'ר' יעקב ש"צ ושותפיו ליצירת זוהר, סתרי תורה', בתוך: ד' אברמס, מ' וולסקי, מ' כרמלי (עורכים), מחקרים שהוצגו בכנס על הזוהר בפראטו, איטליה (כא-כג בתמוז תשס"ט), קבלה, כב (תשע"א), עמ' 81-253.
- מרוז, ברפוס
R. Meroz, 'The Archaeology of the *Zohar* – *Sifra Dizniuta* as a Sample Text', in: A. Rapoport-Albert, W. Smelik, et. al. (eds.), *Late Aramaic: The Linguistic and Literary Context of the Zohar*, vol. 2, Leiden (forthcoming).
- מרוז, תשע"ג
'ר' מרוז, יובלי זוהר – מחקר ומהדרות של זוהר, פרשת שמות, תל אביב תשע"ג.
- מרחביה, תשכ"ח(א)
'ח' מרחביה, 'קונטרס נגד התלמוד מימי שריפת התלמוד באיטליה', תרביץ, לז (תשכ"ח), עמ' 78-96, 191-207.
- מרחביה, תשכ"ח(ב)
'ח' מרחביה, 'שתי מובאות מן המדרש הנעלם בכתב יד לאטיני', קרית ספר, מג (תשכ"ח), עמ' 560-568.
- מרטין, 2001
R. C. Martin, "Anthropomorphism", Jane Dammen McAuliffe (general editor), *Encyclopaedia of the Qur'ān*, Leiden 2001–2006, 1, pp. 103–107.
- מרכוס, תרצ"ז-תרצ"ח
'י' מרכוס, 'פיוטים חדשים ליום כפור', חורב, ד (תרצ"ז-תרצ"ח), עמ' 19-28.
- מרמורשטיין, 1932
A. Marmorstein, 'Philo and the Names of God', *The Jewish Quarterly Review*, 22, 3 (1932), pp. 295–306.
- מרציאנו, תשס"ה
'י' מרציאנו, 'הפרשנות הפילוסופית לשיר השירים בימי הביניים – יוסף בן שלמה אלפואל ופרשנים אחרים', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ה.
- מרק, תשס"ד
'צ' מרק, מיסטיקה ושיגעון ביצירת ר' נחמן מברסלב, תל אביב תשס"ד.
- נאה, תשנ"ב
'ש' נאה, 'אין אם למסורת, או: האם דרשו התנאים את כתיב התורה שלא כקריאתו המקובלת?', תרביץ, סא (תשנ"ב), עמ' 401-448.
- נאה, תשנ"ג
'ש' נאה, 'על מדת הדין ומדת הרחמים במחשבת חז"ל', מחניים, 5 (תשנ"ג), עמ' 60-67.
- נאה, 1997
S. Naeh, 'Poterion en Jeiri kirion – Philo and the Rabbis on the Powers of God and the Mixture in the Cup', *Scripta Classica Israelica*, 16 (1997), 91–101.
- נאה, 2011
S. Naeh, Homer. Reception of, in Rabbinic Literature, in: M. Finkelberg (ed.), *Homer Encyclopaedia*, III, Oxford 2011, pp. 716–717.
- נאכט, תשי"ט
'י' נאכט, סמלי אשה: במקורותינו העתיקים, בספרותנו החדשה ובספרות העמים – מחקרי תורה ואמונות, מנהגים ופולקלור, תל אביב תשי"ט.

- V. Neveu, 'De Guillaume Postel à Richard Simon: "Zohar" et autres sources hébraïques de Guillaume Postel dans les collections de la Bibliothèque municipale de Rouen', in: *Revue des Études Juives*, 155, 1–2 (1996), pp. 75–105. נבה, 1996
- י' נדב, 'האסכטולוגיה של ר' משה די ליאון בספר משכן העדות', אוצר יהודי ספרד, ב (ירושלים תשי"ט), עמ' 69–76. נדב, תשי"ט
- A. Nadler, *The Faith of the Mithnagdim*, Baltimore and London 1997. נדלר, 1997
- E. Neumann, *The Great Mother: an Analysis of the Archetype*, R. Manheim (trans.), Princeton, NJ, 1972. נוימן, 1972
- E. Neumann, *The Origins and History of Consciousness*, R. F. C. Hull (trans.), Princeton 1995. נוימן, 1995
- א' נוימן, האדם המיסטי, תרגם מגרמנית י' ספיר, תל אביב 2007. נוימן, 2007
- J. T. Noonan, *Contraception – A History of Its Treatment by the Catholic Theologians and Canonists*, Cambridge and London 1986. נונן, 1986
- E. Norden, *Agnostos Theos. Untersuchungen zur Formgeschichte religiöser Rede*, Leipzig 1913. נורדן, 1913
- מ"ר ניהוף, 'עיצוב דמותה של רות במדרש ומגמותיו', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, יא (תשנ"ג), עמ' 49–78. ניהוף, תשנ"ג
- M. R. Niehoff, Philo's Mystical Philosophy of Language, *JSQ*, 2 (1995), 220–253. ניהוף, 1995
- M. R. Niehoff, *Philo on Jewish Identity and Culture*, Tübingen 2001. ניהוף, 2001
- M. R. Niehoff, 'Did the *Timaeus* create a textual community?', *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 47 (2007), 161–91. ניהוף, 2007
- מ"ר ניהוף, 'סיפור יוסף אצל פילון – מטקסט לדמות', בית מקרא, נה (תש"ע), עמ' 107–122. ניהוף, תש"ע
- M. R. Niehoff, 'The Emergence of Monotheistic Creation Theology in Hellenistic Judaism', forthcoming in: S. Kattan Gribetz & L. Jenott (eds.), *In the Beginning: Jewish and Christian Cosmogony in Late Antiquity*, Tübingen (Proceedings of a Princeton Colloquium 2010). ניהוף, ברפוס
- M. R. Niehoff, *Jewish Exegesis and Homeric Scholarship in Alexandria*, Cambridge 2011. ניהוף, 2011

- M. R. Niehoff, 'Philo's Role as a Platonist in Alexandria', *Etudes Platoniciennes*, 7 (2011), 35–62. ניהוף, 2011ב
- M. R. Niehoff, 'Philo and Plutarch on Homer', in: Eadem (ed.), *Homer and the Bible in the Eyes of Ancient Interpreters* (Jerusalem Studies in Religion and Culture), Leiden 2012, pp. 127–154. ניהוף, 2012א
- M. R. Niehoff, 'Philons Beitrag zur Kanonisierung der griechischen Bibel', in: E.-M. Becker & S. Scholz (eds.), *Kanon in Konstruktion und Dekonstruktion*, Berlin & New York 2011, pp. 44–329. ניהוף, 2012ב
- ד' נימרק, תולדות הפילוסופיה בישראל, כרך א – פתיחה, ניו יורק ופלדלפיה 1921.
- R. Nünlist, *The Ancient Critic at Work*, Cambridge 2009. נינליסט, 2009
- A. R. Nykl, *A Book Containing the Risala Known as the The Dove's Neck-Ring about Love and Lovers...*, Paris 1931. ניקל, 1931
- L. Nemoy, 'The Pseudo-Qumisian Sermon to the Karaites', *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 43 (1976), pp. 49–105. נמוי, 1976
- K. O. Sandnes, *The Challenge of Homer – School, Pagan Poets and Early Christianity*, London 2009. סאנדנס, 2009
- J. Céard, 'Le "De Originibus" de Postel et la Linguistique de son Temps', in: M. L. Kuntz (ed.), *Postello, Venezia e il suo mondo*, Florence 1988, pp. 19–43. סאר, 1988
- T. Sabri, 'Avicenne philosophe et mystique dans le miroir de trois récits: Hay b. Yaqzan, l'Oiseau, Salamān et Absāl', *Arabica*, XXVII (1980), pp. 257–274. סברי, 1980
- א' סגל, 'ועל דרך העבודה', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, תשס"ח.
- A. F. Segal, *Two Powers in Heaven – Early Rabbinic Reports About Christianity and Gnosticism*, Leiden 2002. סגל, א"פ, 2002
- M. H. Segal, 'El, Elohim, and Yhwh in the Bible', *The Jewish Quarterly Review*, 46/2 New Series (October 1955), pp. 89–115. סגל, מ"ה, 1955
- ד' סדן, חזיוני היתול, תל אביב 1954.
- נ' סובול, 'חטיבת הפיקודין שבזוהר', עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תשס"ב.

- נ' סובול, 'חטיבת האדרות בזוהר', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב, תשע"ב.
- M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*, Jerusalem 1990. סוקולוף, 1990
- M. Sokoloff, *A dictionary of Judean Aramaic*, Ramat Gan 2003. סוקולוף, 2003
- F. Sezgin, *Geschichte der arabischen Schrifttums III, Medizin-Pharmazie-Zoologie-Tierheilkunde bis ca. 430 H.*, Leiden 1970. סזגין, 1970
- S. Stroumsa, 'Avicenna's Philosophical Stories – Aristotle's Poetics Reinterpreted', *Arabica*, XXXIX (1992), pp. 183–206. סטרומזה, 1992
- G. Sterling, 'Platonizing Moses – Philo and Middle-Platonism', *SPhA*, 5 (1993), 96–111. סטרלינג, 1993
- G. Sterling, 'The Place of Philo of Alexandria in the Study of Christian Origins', in: R. Deines & K.-W. Niebuhr (eds.), *Philo und das Neue Testament – Wechselseitige Wahrnehmungen I. Internationales Symposium zum Corpus Judaico-Hellenisticum Novi Testamenti*, Tübingen 2004, pp. 21–52. סטרלינג, 2004
- R. Sela-Sheffy, 'Canon Formation Revisited', *Neohelicon*, XXIX (2002), pp. 141–159. סלע-שפי, 2002
- ד' ספטימוס, 'אידיאולוגיה לשונית והגמוניה תרבותית – תשובה לר' שמואל די מדינה, מקורותיה והשלכותיה', בתוך: י' הקר, ב"צ קידר, י' קפלן (עורכים), ראשונים ואחרונים, מחקרים בתולדות ישראל המוגשים לאברהם גרוסמן, ירושלים 2009, עמ' 293–307. ספטימוס, 2009
- D. E. Sklare, *Samuel ben Hofni Gaon and his Cultural World – Texts and Studies*, Leiden 1996. סקלייר, 1996
- F. Secret, 'Notes sur Guillaume Postel', *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 23 (1961), pp. 121–137, 351–374, 524–550. סקרה, 1961
- F. Secret, 'Guillaume Postel et les études arabes à la Renaissance', *Arabica*, 9 (1962), pp. 21–36. סקרה, 1962
- F. Secret, *Le Zôhar chez les kabbalistes chrétiens de la Renaissance*, Paris 1964. סקרה, 1964
- F. Secret, *Les Kabbalistes chrétiens de la Renaissance*, Paris 1964. סקרה, 1964
- F. Secret, 'Benjamin Nehemia Ben Elnathan et G. Postel a la
- סקרה, 1965

- prison de Ripetta en 1559', *Revue des Études Juives*, 124 (1965), pp. 174–176.
- F. Secret, *Guillaume Postel (1510–1581) et son interpretation de candélabre de Moïse en hébreu, latin, italien et français*, Nieuwkoop 1966. סקרה, 1966א
- F. Secret, 'L'opuscule de G. Postel sur le Miracle de laon', *Bibliothèque d'Humanisme et de Renaissance*, 28 (1966), pp. 399–405. סקרה, 1966ב
- F. Secret, *Apologies et retractions – Manuscrits inédits publiés avec une introduction et des notes*, Nieuwkoop 1972. סקרה, 1972
- F. Secret, *Postelliana*, Nieuwkoop 1981. סקרה, 1981
- F. Secret, 'Alchimie, palingénésie et métempsychose chez G. Postel', *Chrysopoeia*, 3 (1989), pp. 3–60. סקרה, 1989
- F. Secret, 'Néoplatonisme et kabbale dans la Scechina d'Egidio da Viterbo', in: P. Prini (ed.), *Il Neoplatonismo nel Rinascimento*, Rome 1993, pp. 29–44. סקרה, 1993
- F. Secret, 'Postel Collaborateur du Météorologue Philippe Jollain de Bléré', in: Idem, *Postel Revisité – Nouvelles Recherches Sur Guillaume Postel et Son Milieu*, Paris-Milan 1998, pp. 129–132. סקרה, 1998א
- F. Secret, 'Postel et Adam', in: Idem, *Postel Revisité – Nouvelles Recherches Sur Guillaume Postel et Son Milieu*, pp. 193–198, Paris-Milan 1998. סקרה, 1998ב
- F. Secret, 'La Différence entre Jesus et Christus chez Postel', in: Idem, *Postel Revisité – Nouvelles Recherches Sur Guillaume Postel et Son Milieu*, Paris-Milan 1998, pp. 187–192. סקרה, 1998ג
- י' עמיר, 'האלגוריה של פילון ביחסה לאלגוריה ההומרית', *אשכולות*, 6 (תשל"א), עמ' 35–45. עמיר, תשל"א
- י' עמיר, 'פילון האלכסנדרוני', בתוך: מ' שטרן וצ' ברס (עורכים), *הפזורה היהודית בעולם ההלניסטי-רומי = היסטוריה של עם ישראל*, כרך 10, ירושלים תשמ"ג, עמ' 238–264. עמיר, תשמ"ג
- ש' עמנואל (מהדיר), *תשובות הגאונים החדשות: ועמן תשובות*, פסקים ופרושים מאת חכמי פרובאנס הראשונים ... על פי כתב יד מוסקבה 566 וקטע גניזה, ירושלים תשנ"ה. עמנואל, תשנ"ה
- ש' עמנואל, 'פולמוס של חסידי אשכנז על נוסח התפילה', בתוך: י' זוסמן וד' רוזנטל (עורכים), *מחקרי תלמוד*, קובץ מחקרים בתלמוד עמנואל, תשס"ה

- ובתחומים גובלים, מוקדש לזכרו של פרופ' אפרים א' אורבך, ירושלים תשס"ה, עמ' 591-625.
- A. E. Afffi, 'The Influence of Hermetic Literature on Moslem Thought', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XIII, 4 (1951), pp. 840-855. עפ"פי, 1951
- ח' פדיה, המראה והדיבור – עיון בטבעה של חווית ההתגלות במסתורין היהודי, לוס אנג'לס תשס"ב. (א) תשס"ב פדיה, תשס"ב (א)
- ח' פדיה, 'אחוזים בדיבור', בתוך: פדיה, תשס"ב (א), עמ' 137-207. (ב) תשס"ב פדיה, תשס"ב (ב)
- ח' פדיה, הרמב"ן – התעלות: זמן מחזורי וטקסט קדוש, תל אביב תשס"ג. פדיה, תשס"ג
- E. Vogel, 'Über Wilhelm Postels Reisen in den Orient', *Serapeum*, 14 (1853). פוגל, 1853
- A. Fodor, 'The Origins of the Arabic Legends of the Pyramids', *Acta Orientalia Scientiarum Hungaricae*, XXII (1970), pp. 335-363. פודור, 1970
- ג' פוזיילוב, מבוכארה לירושלים, ירושלים תשנ"ה. פוזיילוב, תשנ"ה
- G. E. Von Grunebaum, 'Greek Form Elements in the Arabian Nights', *Journal of the American Oriental Society*, LXII (1942), pp. 277-292. פון גרונבאום, 1942
- C. E. Fonrobert, 'The Handmaid, the Trickster and the Birth of the Messiah – a Critical Appraisal of the Feminist Valorization of Midrash Aggada', in: C. Bakhos (ed.), *Current Trends in the Study of Midrash* (Supplements to the Journal for the Study of Judaism, 106), Leiden 2006, pp. 245-275. פונרוברט, 2006
- H. Von Staden, *Herophilus. The Art of Medicine in Early Alexandria*, Cambridge 1989. פון שטאדן, 1989
- R. H. Popkin, 'The Marrano Theology of Isaac La Peyrère', *Studi Inter-nazionali di Filosofia*, 5 (1973), pp. 97-126. פופקין, 1973
- R. H. Popkin, *Isaac La Peyrère (1596-1676): His Life, Work and Influence*, Leiden 1987. פופקין, 1987
- R. H. Popkin, 'Three English Tellings of the Sabbatai Zevi Story', *Jewish History*, 8 (1994), pp. 43-54. פופקין, 1994
- R. H. Popkin, 'Christian Interest and Concerns about Sabbatai Zevi', in: M. D. Goldish & R. H. Popkin (eds.), *Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture*, I (2001), pp. 91-106. פופקין, 2001

- E. Fuchs, 'Sexual Politics in the Biblical Narrative', *Journal For the Study of the Old Testament*, Supplement series 310 (2000). פוקס, 2000
- Y. Petry, *Gender, Kabbalah, and the Reformation – The Mystical Theology of Guillaume Postel*, Leiden and Boston 2004. פטרי, 2004
- J. R. T. M. Peters, *God's Created Speech*, Leiden 1976. פטרס, 1976
- G. Pittaluga, 'G. Postel, I primi Gesuiti e "l'homo novus restitutus"', in: *Il Superuomo e I suoi simboli nelle letterature moderne*, Firenze 1976, pp. 85–114. פיטלוגה, 1976
- L. Fine, *Physician of the Soul, Healer of the Cosmos, Isaac Luria and his Kabbalistic Fellowship*, Stanford 2003. פיין, 2003
- R. Pfeiffer, *History of Classical Scholarship*, vol. 1: *From the Beginnings to the End of the Hellenistic Age*, Oxford 1968. פיפר, 1968
- מ' פייקאז', חסידות פולין בית שתי המלחמות ובגרות ת"ש-תש"ה ('השוואה'), ירושלים תש"ן.
- M. Philonenko, 'Une voix sortit du Trône qui disait... (Apocalypse de Jean 19, 5a)', *Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuses*, 79, 1 (1999), pp. 83–89. פילוננקו, 1999
- ש' פינס, 'האל, הכבוד והמלאכים לפי שיטה תיאולוגית של המאה השנייה לספירה', בתוך: י' דן (עורך) ראשית המיסטיקה היהודית באירופה – דברי הכנס הבינלאומי השני לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ו, ג-ד (תשמ"ז), עמ' 1-14.
- ש' פינס, 'על המונח המשכת הרוחניות ומקורותיו', תרביץ, נו (תשמ"ח), עמ' 511-540.
- S. Pines, 'Some Points of Similarity between the Exposition of the Doctrine of the *Sefirot* in the *Sefer Yezira* and a Text of the Pseudo-Clementine Homilies', *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities*, 7 (1989), pp. 63–142. פינס, 1989
- S. Pines, 'The Origin of the Tale of Salāmān and Absāl: A Possible Indian Influence', in: *Collected Works of Shlomo Pines III* [Studies in the History of Arabic Philosophy], S. Stroumsa (ed.), Jerusalem 1996, pp. 343–353 [= *Proceedings of the 26th International Congress of Orientalists*, New Delhi January 4–10, 1964, IV, Poona 1970]. פינס, 1996 [=1970]
- ש' פינסקר, ליקוטי קדמוניות לקורות דת בני מקרא והליטעראטור שלהם, וינה תר"ך.
- פינסקר, תר"ך

- M. Finkelberg, 'Homer as a Foundation Text', in: Finkelberg & Stroumsa, 2003, pp. 75–96. פינקלברג, 2003
- M. Finkelberg, 'Regional Texts and the Circulation of Books – The Case of Homer', *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 46 (2006), 231–248. פינקלברג, 2006
- M. Finkelberg, 'Canonizing and Decanonizing Homer', In: M. R. Niehoff (ed.), *Homer and the Bible in the Eyes of Ancient Interpreters*, Leiden 2012 (Jerusalem Studies in Religion and Culture). פינקלברג, 2012
- M. Finkelberg & G. G. Stroumsa (eds.), *Homer, the Bible, and Beyond*, Leiden 2003. פינקלברג וסטרוומזה, 2003
- H. Pick, 'Über das Buch "Von den Erdbeben und Donnern und seinen Quellen"', *Festschrift für Heinrich Brody* [Soncino Blatter], Berlin 1930, 53–61. פיק, 1930
- M. Fishbane, *The Kiss of God*, Seattle 1994. פישביין, 1994
- מ' פכטר, 'בין לילה לבוקר', בתוך: י' דן (עורך), ספר הזוהר ודורו – דברי הכנס הבינלאומי השלישי לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ח (תשמ"ט), עמ' 311–346. מ' פכטר, מ', תשמ"ט
- מ' פכטר, 'לבריור המושגים קטנות וגדלות בקבלת האר"י כרקע להבנתם במחשבה החסידית', בתוך: ר' אליאור וי' ליבס (עורכים), קבלת האר"י – דברי הכנס הבינלאומי הרביעי לחקר תולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, י (תשנ"ב), עמ' 171–210. מ' פכטר, מ', תשנ"ב
- מ' פכטר, מצפונות צפת, ירושלים תשנ"ד. מ' פכטר, מ', תשס"ג
- מ' פכטר, 'קבלת הגר"א באספקלריה של שתי מסורות', בתוך: מ' חלמיש ואחרים (עורכים), הגר"א ובית מדרשו, רמת גן תשס"ג, עמ' 119–136. מ' פכטר, מ', תשס"ט
- מ' פכטר, 'תנועת המוסר והקבלה', בתוך: ד' אסף וע' רפפורט-אלברט (עורכים), ישן מפני חדש, ירושלים תשס"ט, עמ' 223–250. מ' פכטר, ש', 2006
- ש' פכטר, 'שמירת הברית - לתולדותיו של איסור הוצאת זרע לבטלה', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2006.
- J. Pelikan, *The Christian Tradition – A History of the Development of Doctrine*, Vol. 5: *Christian Doctrine and Modern Culture*, Chicago 1991. פליקאן, 1991
- A. Van den Hoek, 'The "Catechetical" School of Early Christian Alexandria and its Philonic Heritage', *Harvard Theological Review*, 90 (1997), 59–87. פן דן הוק, 1997

- P. Fenton & G. Vajda, *La consolation de l'expatrié spirituel par Juda ibn Malka précédé des Recherches sur les commentaires du Sefer Yesirah*, Paris 2008. פנטון, 2008
- J. Pépin, *Mythe et allégorie. Les origines grecques et les contestations judéo-chrétiennes*, Aubier 1958. פפאן, 1958
- J. Pépin, 'Remarques sur la théorie de l'exégèse allégorique chez Philon', in: *Actes du Colloque international sur Philon d'Alexandrie (Lyon, 11-15 septembre 1966)*, Paris 1967, pp. 131-168. פפאן, 1967
- J. Pépin, *La tradition d'allégorie de Philon d'Alexandrie à Dante*, Paris 1987. פפאן, 1987
- Z. Frankel, *Über den Einfluss der palästinensischen Exegese auf die alexandrinische Hermeneutik*, Leipzig 1851. פראנקל, 1851
- צ"ה פרבר, 'הערות ומילואים לקורות רבינו הגר"א ז"ל', תלפיות ה (תשי"א), עמ' 354-360. פרבר, תשי"א
- צ"ה פרבר, 'דרכו והנהגתו של בעל ה"לשם שבו ואחלמה"', ישורון, ה (תשנ"ט), עמ' תרסא-תרסה. פרבר, תשנ"ט
- א' פרבר-גינת, פירוש מרכבת יחזקאל לר' יעקב בן יעקב הכהן, ירושלים תשל"ח. פרבר-גינת, תשל"ח
- א' פרבר-גינת, 'למקורות תורתו הקבלית המוקדמת של ר' משה די ליאון', בתוך: 'י' דן ו' הקר (עורכים), מחקרים בקבלה, בפילוסופיה יהודית ובספרות המוסר וההגות, מוגשים לישעיה תשבי במלאת לו שבעים חמש שנים, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ג (תשמ"ד), עמ' 67-96. פרבר-גינת, תשמ"ד
- א' פרבר-גינת, 'תפיסת המרכבה בתורת הסוד במאה הי"ג – "סוד האגוז" ותולדותיו', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ז. פרבר-גינת, תשמ"ז
- א' פרבר-גינת, 'עיונים בספר שיעור קומה', בתוך: מ' אורון וע' גולדרייך (עורכים), משואות – מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל, מוקדשים לזכרו של פרופ' אפרים גוטליב, ירושלים תשנ"ד, עמ' 361-394. פרבר-גינת, תשנ"ד
- א' פרבר-גינת, 'קליפה קודמת לפרי – לשאלת מוצאה של הויית הרע המטפיזית במחשבה הקבלית הקדומה', בתוך: ח' פדיה (עורכת), המיתוס ביהדות, אשל באר שבע, ד (תשנ"ו), עמ' 118-142. פרבר-גינת, תשנ"ח(א)
- פירוש המרכבה לר' יוסף ג'קטילה, ההדירה על פי כתבי יד והוסיפה מבוא אסי פרבר-גינת, ערך ד' אברמס, לוס אנג'לס תשנ"ח.

- פרבר-גינת, תשנ"ח(ב) פירוש המרכבה לר' משה די ליאון, ההדירה ע"פ כתבי יד והוסיפה מבוא א' פרבר-גינת, ערך ד' אברמס, לוס אנג'לס תשנ"ח.
- פרדס, 1996 א' פרדס, הבריאה לפי חוה – גישה ספרותית פמיניסטית למקרא, תל אביב 1996.
- פרוידנטל, 2002 G. Freudenthal (ed.), 'Discussion Forum – Does Sefer Yesirah Have a Place in the History of Science in Hebrew? Apropos of a Recent Book by Yehuda Liebes (participants: Y. T. Langermann, D. Shulman, S. Wasserstrom)', *Aleph* 2 (2002), pp. 165–222.
- פרומקין, תרפ"ט א"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, א, תרפ"ט.
- פרומר, 2006 M. S. Frommer, 'On the Subjectivity of Lustful States of Mind', *Psychoanalytic Dialogues*, 16 (2006), pp. 639–664.
- פרידמן, מ', תשכ"ו מ' פרידמן, 'אגרות בפרשת פולמוס חיון', ספונות, י (תשכ"ו), עמ' תפ"ה-תרי"ט.
- פרידמן, מ"ע, 2002 מ"ע פרידמן, הרמב"ם, המשיח בתימן והשמד, ירושלים 2002.
- פרייזר, 1972 P. M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, 3 vols., Oxford 1972.
- פריימר-קנסקי, 2002 T. Frymer-Kensky, *Reading the Women of the Bible*, New York 2002.
- פריק, 1999 P. Frick, *Divine Providence in Philo of Alexandria*, Tübingen 1999.
- פריש, תשל"ו-תשל"ז ד' פריש, ספר אוצר הזהר השלם – ילקוט כולל ומפתח על כל ערכי ומאמרי ג' חלקי ספר הזהר, תקוני הזהר וזהר חדש, תרגום וערך י' ברנסדורפר, ירושלים תשל"ו-תשל"ז.
- פרנטה, 2001 F. Parente, 'The Index, the Holy Office, the Condemnation of the Talmud and Publication of Clement VIII's Index', in: G. Fragnito (ed.), A. Belton (trans.), *Church, Censorship and Culture in Early Modern Italy*, Cambridge 2001, pp. 163–193.
- פרנקל, 1991 י' פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, תל אביב 1991.
- צמריון, תשמ"ח צ' צמריון, המאסף, תל אביב תשמ"ח.
- קאלוש, 1997 M. Kallus, "The Relation of the Baal Shem Tov to the Practice of Lurianic *Kavvanot* in Light of his Comments on the Siddur Rashkov", *Kabbalah*, 2 (1997), 151–168.
- קאלוש, 2002 M. Kallus, *The Theurgy of Prayer in the Lurianic Kabbalah*, Ph.D. Thesis, Hebrew University, Jerusalem 2002.
- קאפח, תרצ"א ר' יוסף קאפח, הקדמה לס' מלחמות השם, ירושלים תרצ"א.
- קאפח, פירוש ספר ספר יצירה <כתאב אלמבאדי> עם פירוש הגאון רבנו סעדיה, מקור

- יצירה לרס"ג
 ותרגום, תרגום והכין יוסף קאפח, ירושלים תשל"ב.
- R. Kasser, M. W. Meyer & G. Wurst, *The Gospel of Judas: from Codex Tchacos*, Washington, D. C. 2006. קאסר ואחרים, 2006
- מ' קדוש, 'הפסיקה ההלכתית בספרות השו"ת – מהמאה ה-13 ועד ראשית המאה ה-17', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, תשס"ד. קדוש, תשס"ד
- י' קדרי, 'הפולמוס על אודות תפילות למלאכים – ר' אברהם הלוי ומקובלי ירושלים', עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ח. קדרי, י', תשס"ח
- מ"צ קדרי, דקדוק הלשון הארמית של הזוהר, ירושלים 1971. קדרי, מ"צ, 1971
- J. J. Collins, *Daniel Hermeneia*, Minneapolis 1993. קולינס, 1993
- J. J. Collins, *Between Athens and Jerusalem – Jewish Identity in the Hellenistic Diaspora*, Grand Rapids 2000, 2nd ed. קולינס, 2000
- J. J. Collins & P. W. Flint (eds.), *The Book of Daniel: Composition and Reception* (VTSup, 83), Leiden 2001. קולינס ופלינט, 2001
- A. Költch, 'Foundations, Institutes, Charities, and Proselytes in the Early Modern Holy Roman Empire', *Jewish History*, 24 (2010), pp. 87–104. קולץ, 2010
- M. L. Kuntz, *Guillaume Postel, Prophet of the Restitution of All Things: his life and thought*, Hague 1981. קונץ, 1981א
- M. L. Kuntz, 'Journey as Restitutio in the thought of Guillaume Postel (1510–1581)', *History of European Ideas*, 6 (1981), pp. 315–329. קונץ, 1981ב
- M. L. Kuntz, 'Filippo Archinto and Guillaume Postel – New Evidence about Archinto's Role in the Imprisonment of Postel', *Studi Veneziani*, 11 (1986), pp. 73–90. קונץ, 1986
- M. L. Kuntz, 'The Myth of Venice in the Thought of Guillaume Postel', in: J. Hankins, J. Monfasani & F. Purnell (eds.), *Medieval and Renaissance Texts and Studies*, 49 (1987), Supplementum festivum: *Studies in Honor of P.-O. Kristeller*, New York 1987, pp. 507–523 [Reprinted in: *Venice, Myth and Utopian Thought in the Sixteenth Century: Bodin, Postel and the Virgin of Venice*, Norfolk 1999, 1st article]. קונץ, 1987א
- M. L. Kuntz, 'L'Orientalismo di Guglielmo Postello e Venezia', in: L. Lanciotti (ed.), *Venezia e L'Oriente*, Firenze 1987, pp. 207–227. קונץ, 1987ב

- M. L. Kuntz, 'Guillaume Postel e l'idea di Venezia come la magistratura più perfetta', in: M. L. Kuntz (ed.), *Postello, Venezia e il suo mondo*, Florence 1988, pp. 163–178 [Reprinted in: *Venice, Myth and Utopian Thought in the Sixteenth Century: Bodin, Postel and the Virgin of Venice*, Norfolk 1999, 11th article]. 1988, קונץ,
- M. L. Kuntz, 'The Virgin of Venice and Concepts of Millenium in Venice', in: J. R. Brink, A. P. Coudert & M. C. Horowitz (eds.), *The Politics of Gender in Early Modern Europe*, Kirksville 1989, pp. 111–130 [Reprinted in: M. L. Kuntz, *Venice, Myth and Utopian Thought in the Sixteenth Century: Bodin, Postel and the Virgin of Venice*, Norfolk 1999, 8th article]. 1989, קונץ,
- M. L. Kuntz, 'Hebrew and the "Other Sister" Arabic – The Language of Adam as a Paradigm for the "Restitutio Omnium" in the Thought of Guillaume Postel', in: *Quaderni di Studi Arabi*, .15 (1997), pp. 21–44 1997, קונץ,
- B. Copenhaver, 'Number, Shape and Meaning in Pico's Christian Cabala: The Upright *Tsade*, The Closed *Mem*, and the Gaping Jaws of Azael', in: A. Grafton & N. Siraisi (eds.), *Natural Particulars – Nature and the Disciplines in Renaissance Europe*, Boston 2000, pp. 25–76. 2000, קופנהבר,
- H. Corbin, *Avicenne et le récit visionnaire*, Téhéran (Département d'Iranologie de l'institut Franco-Iranien) 1954. 1954, קורבן,
- H. Corbin, *L'Archange empourpré. Quinze traités et récits mystiques*. Paris 1976. 1976, קורבן,
- F. M. Cornford, *Plato's Cosmology*, London 1937. 1937, קורנפורד,
- מ' קושניר-אורון, שער הרזים לרבי טודרוס אבולעפיה, ההדירה וצירפה מבוא והערות מ' קושניר-אורון, ירושלים ותל אביב תשמ"ט. 1983, קושניר-אורון, תשמ"ט
- H. Kilpatrick, 'Review of As'ad E. Khairallah, *Love, Madness, and Poetry. An Interpretation of the Mağnūn Legend*, Wiesbaden, Franz Steiner, 1980', *Bibliotheca Orientalis*, XL (1983), columns 218–228. 1983, קילפטרק,
- H. C. Kim, *The Gospel of Nicodemus*, Toronto 1993. 1993, קים,
- K. L. King, *The Secret Revelation of John*, Cambridge, MA 2006. 2006, קינג,
- J. Quiñónez, 'An Introductory Bio-Biography to Jechiel Zebi 2002, קיניונס,

- Herschensohn-Lichtenstein (1831–1912)', *Kesher*, 15 (2002), pp. 78–89.
- מ' קיסטר, 'עיונים במגילת מקצת מעשי התורה ועולמה: הלכה, תיאולוגיה, לשון ולוח', תרביץ, סח (תשנ"ט), עמ' 317–372.
- G. Quispel, *Gnostica, Judaica, Catholica – Collected essays of Gilles Quispel*, Edited by J. Oort, Leiden and Boston 2008. קיספל, 2008
- M. Clauss, *Alexandria – Eine antike Weltstadt*, Stuttgart 2003. קלאוס, 2003
- ב' קלאר, רבי חיים אבן עטר - עלייתו לארץ ישראל, ירושלים תשי"א. קלאר, תשי"א
- D. Clay, 'Plato and Homer', in: M. Finkelberg (ed.), *The Homer Encyclopedia*, III, Oxford 2011, pp. 672–675. קליי, 2011
- F. Klein-Franke, *Abū Sa'id Ibn Bakhtīshū'. Über die Heilung der Krankheiten der Seele und des Körpers*, Beirut 1977. קליין פרנקה, 1977
- C. M. Clark, *The Politics of Conversion: Missionary Protestantism and the Jews in Prussia 1728–1941*, Oxford 1995. קלרק, 1995
- נ' קמנצקי, 'על פגישת ה"לשם" עם ר' ישראל מסלנט', המעיין, מו, ג (ניסן תשס"ו), עמ' 81–90. קמנצקי, תשס"ו(א)
- נ' קמנצקי, 'עוד בעניין בעל ה"לשם"', המעיין, מו, ד (תמוז תשס"ו), עמ' 47–51. קמנצקי, תשס"ו(ב)
- S. Campanini, 'Le Fonte Ebraiche del De Harmonia Mundi di Francesco Zorzi', *Annali di Ca' Foscari*, 38, 3 (1999), pp. 29–74. קמפניני, 1999
- S. Campanini, 'Francesco Giorgio's Criticism of the Vulgata', in: G. Busi (ed.), *Hebrew to Latin – Latin to Hebrew: the Mirroring of Two Cultures in the Age of Humanism*, Berlin-Torino 2006, pp.197–222. קמפניני, 2006
- י' קנוהל וש' נאה, 'מילואים וכיפורים', תרביץ, סב, (תשנ"ג), עמ' 17–44. קנוהל ונאה, תשנ"ג
- E. Kanarfogel, 'Peering through the Lattices' – *Mystical, Magical, and Pietistic Dimensions in the Tosafist Period*, Detroit 2000. קנרפוגל, 2000
- ר' קרא-קניאל, 'חיה, איילה ונחש – עלילות אחרית וראשית, מיתוס ומגדר', קבלה, כא (תש"ע), עמ' 255–309. קניאל, תש"ע
- ר' קרא-קניאל, 'אמהות ופתינות במיתוס הולדת משיח מבית דוד – מקרא, חז"ל, זוהר', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"א. קניאל, תשע"א(א)

- ר' קרא-קניאל, 'סודה המשיחי והנשי של הטיקלא הזוהרית', בתוך: ד' אברמס, מ' וולסקי, מ' כרמלי (עורכים), מחקרים שהוצגו בכנס על הזוהר בפראטו, איטליה (כא-כג בתמוז תשס"ט), קבלה, כג (תשע"א), עמ' 249-305.
- H. Crouzel, *Origen – The Life and Thought of the First Great Theologian*, A. S. Worrall (tr.), Edinburgh 1989. קרוזל, 1989
- R. Kruk, 'A Frothy Bubble: Spontaneous Generation in the Medieval Islamic Tradition', *JSS*, XXXV, 2 (1990), pp. 265–282. קרוק, 1990
- R. Cribore, *Gymnastics of the Mind*, Princeton and Oxford 2001. קריבורה, 2001
- W. G. Craven, *Giovanni Pico Della Mirandola – Symbol of his Age, Modern Interpretations of a Renaissance Philosopher*, Geneva 1981. קרייבן, 1981
- E. Carlebach, *The Pursuit of Heresy*, New York 1990. קרליבך, 1990
- E. Carlebach, *Divided Souls – Jewish Converts from Judaism in Germany, 1500–1750*, New Haven 2001. קרליבך, 2001
- E. Carlebach, 'Jewish Responses to Christianity in Reformation Germany', in: Dean Phillip Bell & Stephen G. Burnett (eds.), *Jews, Judaism, and the Reformation in Sixteenth-Century Germany*, Leiden 2006, pp. 451–486. קרליבך, 2006
- A. Rabil (tr. and ed.), Heinrich Cornelius Agrippa, *Declamation on the Nobility and Preeminence of the Female Sex*, Chicago 1996. ראביל, 1996
- E. Rummel, *The Case against Johannes Reuchlin – Religious and Social Controversy in Sixteenth-Century Germany*, Toronto 2002. ראמל, 2002
- M. Rand, 'Clouds, Rain, and the Upper Waters – From Bereshit Rabbah to the Piyutim of Eleazar be-rabbi Qillir', *Aleph*, 9, 1 (2009), pp. 13–39. ראנד, 2009
- D. A. Russell & D. Konstan (eds. and trans.), *Heraclitus – Homeric Problems*, Atlanta 2005. ראסל וקונסטן, 2005
- מ' רגב, 'דמותו של ר' חייא בזוהר', עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ז.
- ש' רגב, 'עיונים במשנתו הפילוסופית-דתית של ר' שלמה אלמולי', דעת, 62 (תשס"ח), עמ' 71-97.
- ב' רואי, 'למות בחיים – ממיתוס לריטואל: נפילת אפיים כאירוע של רגב, מ', תשס"ז
- רגב, ש', תשס"ח
- רואי, 2012

- מוות בספרות הזוהר, בתוך: א' רוזנק (עורך), על המוות – מחקרים בפילוסופיה של ההלכה, ירושלים 2012.
- צ' רובין, 'החיבורים הזוהריים של רמח"ל והתפיסה המשיחית של הזוהר בכתביו', בתוך: י' דן (עורך), ספר הזוהר ודורו – דברי הכנס הבינלאומי השלישי לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ח (תשמ"ט), עמ' 378-412.
- צ' רובין, 'רמח"ל והזוהר – חיבורים ופירושים', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ז.
- צ' רובין, 'הפירוש התיאורגי של רמח"ל לפתיחת האידרא רבא', קבלה, יב (תשס"ד), עמ' 327-336.
- J. Robbins, *Prodigal Son/Elder Brother – Interpretation and Aterity in Augustine, Petrarch, Kafka, Levinas*, University of Chicago Press, 1991.
- F. Roudaut, 'Il mito dell'età dell'oro presso Guillaume Postel e I suoi discepoli', in: L. R. Secchi Tarugi (ed.), *Il Mito al Rinascimento*, Milano 1993, pp. 199–216.
- H. Rosén, 'Latin Presentational Sentences', in: B. García-Hernández (ed.), *Estudios de Lingüística Latina*, Madrid 1998, Ediciones Clásicas, pp. 723–742.
- ש' רוזנברג, 'הפרשנות הפילוסופית לשיר השירים – הערות מבוא', תרביץ, נט (תש"ץ), עמ' 133-151.
- B. Rosenstock, 'Abraham Miguel Cardoso's Messianism – A Reappraisal', *AJS Review*, 23 (1998), pp. 63–104.
- מ' רוטנברג, פרד"ס הנפש – הגשר הפסיכו-תירפויטי בין הרציונלי למיסטי, ירושלים תשנ"ו.
- מ' רוטנברג, קיום בסוד הצמצום – מודל התנהגותי לפי החסידות הקבלית, ירושלים תש"ן.
- J. R. Royse, 'The Works of Philo', in: A. Kamesar (ed.), *The Cambridge Companion to Philo*, Cambridge 2009.
- D. T. Runia, *Philo of Alexandria and the Timaeus of Plato*, Leiden 1986.
- D. T. Runia, 'Naming and Knowing – Themes in Philonic Theology with Special Reference to the *De mutatione nominum*', in: D.T. Runia & M. J. Edwards, *Exegesis and Philosophy – Studies on Philo of Alexandria*, Variorum Collected Studies Series, *The Classical Review*, 41, 2 (1991), pp. 476–477.
- רובין, תשמ"ט
- רובין, תשנ"ז
- רובין, תשס"ד
- רובינס, 1991
- רודו, 1993
- רוזן, 1998
- רוזנברג, תש"ן
- רוזנסטוק, 1998
- רוטנברג, תשנ"ו
- רוטנברג, תש"ן
- רויזה, 2009
- רוניה, 1986
- רוניה, 1991

- D. T. Runia, *Philo in Early Christian Literature*, Assen 1993. רוניה, 1993
- D. T. Runia, *Philo of Alexandria — On the Creation of the Cosmos according to Moses. Introduction, Translation and Commentary*, Leiden 2001. רוניה, 2001
- ת' רוס, 'שני פירושים לתורת הצמצום', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ב (תשמ"ב), עמ' 169-153.
- ת' רוס, 'האדם וכח בחירתו המוסרית במשנת הרב דסלר', דעת, 12 (תשמ"ד), עמ' 126-111.
- ת' רוס, 'המחשבה העיונית בכתבי ממשכיו של ר' ישראל סלנטר בתנועת המוסר', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ז.
- M. Roest (ed.), *Catalog der Hebraica und Judaica aus der L. Rosenthal'schen Bibliothek*, Amsterdam 1875. רוסט, 1875
- ד' רוקח, היהדות והנצרות בראי הפולמוס הפגאני, ירושלים תשנ"א.
- N. Rezler-Bersohn, 'Isaac Satanow — An Epitome of an Era', *Leo Beck Institute Year Book*, 25 (1980), pp. 81-99. זולר-ברסון, 1980
- א' רז-קרקוצקין, הצנזור, העורך והטקסט — הצנזורה הקתולית והדפוס העברי במאה השש-עשרה, ירושלים תשס"ה.
- א' רחל וינר, 'סודות הניקוד בקבלה הספרדית-הקסטיליאנית במאה הי"ג', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, תשס"ח.
- א' ריבלין, תולדות הצדיק ר' יוסף זונדל מסלנט, ירושלים תשמ"ג.
- ב' ריבלין, ערבים זה בזה בגיטו האיטלקי, ירושלים תשנ"א.
- י' ריבלין, 'הסתמכותו של הגר"א מוילנה בפירושו ובכתביו על ספרות הזוהר והקבלה', בתוך: מ' חלמיש ואחרים (עורכים), הגר"א ובית מדרשו, רמת גן תשס"ג, עמ' 154-137.
- מ' ריז'יק, מסורות לשון חכמים באיטליה על פי מחזורים מימי הביניים, ירושלים תשס"ט.
- C. Rymatzki, 'Johann Müllers Licht am Abend — Ein Beitrag zur Charakterisierung der theologischen und geistesgeschichtlichen Ausrichtung des Instituts anhand seiner bedeutendsten Missionsschrift', in: E. Goodman-Thau & W. Betz (eds.), *Von Halle nach Jerusalem — Konferenzbeiträge*, Halle 1994, pp. 66-77. רימצקי, 1994
- C. Rymatzki, *Hallischer Pietismus und Judenmission — Johann Heinrich Callenbergs Institutum Judaicum und dessen Freundenkreis (1728-1736)*, Tübingen 2004. רימצקי, 2004

- C. Rymatzki, 'Die Theologische Argumentation der auf den Reisen Verteilten Institutstraktate und das Jüdische Echo darauf im Spiegel der Institutskorrespondenz', *Kwartalnik Historii Żydów [Jewish History Quarterly]*, 4 (2006), pp. 615–626. רימצקי, 2006
- ח' ריפל-קליימן, "מלאי עיניים" – על עיניים וראייה בספר הזוהר, המיתופואטיות הזוהרית אודות עיניים וראייה כשיקוף לחווית חבורת הזוהר, עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ט.
- B. Richler (ed.), *Hebrew Manuscripts in the Vatican Library; Catalogue, Compiled by the Staff of the Institute of Microfilmed Hebrew Manuscripts in the Jewish National and University Library, Jerusalem, Palaeographical and Codicological descriptions by Malachi Beit-Arié in collaboration with Nurit Pasternak*. Città del Vaticano 2008. ריצ'לר ואחרים, 2008
- ע' רפפורט-אלברט, 'על מעמד הנשים בשבתאות', בתוך: אליאור תשס"א, עמ' 143–327. רפפורט-אלברט, תשס"א
- A. Rapoport-Albert & T. Kwasman, 'Late Aramaic — The Literary and Linguistic Context of the Zohar', *Aramaic Studies*, 4, 1 (2006), pp. 5–19. רפפורט-אלברט וקווסמן, 2006
- י' רצהבי, 'שיר משיחי מתקופת שבתי צבי מעטו של ר' שלם שבזי', פעמים, 44 (תש"ן), עמ' 65–71. רצהבי, תש"ן
- ע' שוחט, ראשית ההשכלה ביהדות בגרמניה, ירושלים 1960. שוחט, ע', 1960
- ר"ב שוחט, 'קבלת ליטא כזרם עצמאי בספרות הקבלה', קבלה, י (תשס"ד), עמ' 181–206. שוחט, ר"ב, תשס"ד
- ר"ב שוחט, עולם נסתר במימדי הזמן, ירושלים תשס"ח. שוחט, ר"ב, תשס"ח
- נתן א' שוראקי, קורות היהודים בצפון-אפריקה, תל אביב תשל"ה. שוראקי, תשל"ה
- ז' שז"ר, סיפור מעשי שבתי צבי, בשריבונג פון שבתי צבי, מאת ר' ליב ב"ר עוזר, ירושלים 1978. שז"ר, 1978
- א' שטאל, 'קריאה פולחנית של ספר הזוהר', פעמים, 5 (תש"ס), עמ' 86–77. שטאל, תש"ס
- R. Stein, 'The Otherness of Sexuality — Excess', *The Journal of the American Psychoanalytic Association*, 56 (2008), pp. 43–71. שטיין, 2008
- נ' שטרנהרץ, חי מוהר"ן, ימי מוהרנ"ת, ימי התלאות, השמטות חרשות, בית שמש, תשס"ה. שטרנהרץ, תשס"ה
- F. Schironi, 'Theory into Practice — Aristotelian Principles in Aristarchean Philology', *Classical Philology*, 104 (2009), 279–316. שירוני, 2009

- שלו, 2011 ד' שלו, 'תופעות לשוניות בתרגומי אפלטון לערבית', בתוך: ז' לבנת, י' משלר, ת' צבי (עורכות), דברי המפגשים השנתיים ה-25 ו-26 במלאת עשור למותו של חיים רוזן, מייסד החוג הישראלי לבלשנות. כרך 18, חיפה ורמת גן, עמ' 116-131.
- שלו, תרפ"ו ג' שלום, 'האם חיבר ר' משה די ליאון את ספר הזוהר?', מדעי היהדות, א (תרפ"ו), עמ' 16-29.
- שלו, תרפ"ז ג' שלום, 'קבלות ר' יעקב ור' יצחק בני ר' יעקב הכהן', מדעי היהדות, ב (תרפ"ז), עמ' 163-295 או א-קלא.
- שלו, 1927 G. Scholem, 'Eine unbekannt mystische Schrift des Mose de León', *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 71 (1927), pp. 109-123.
- שלו, תר"ץ ג' שלום, כתבי יד בקבלה הנמצאים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ירושלים תר"ץ.
- שלו, תרצ"א-תרצ"ב ג' שלום, 'מחברו של המאמר המזויף בלשון ס' זוהר בדורו של ר' אברהם הלוי: ר' יוסף ן' שרגא או ר' דוד מארזינטו?' קרית ספר, ח (תרצ"א-תרצ"ב), עמ' 262-265.
- שלו, תרצ"ב ג' שלום, 'הציטט הראשון מן המדרש הנעלם', תרביץ, ג' (תרצ"ב), עמ' 109-118.
- שלו, 1933 G. Scholem, *Bibliographia Kabbalistica*, Berlin 1933.
- שלו, תרצ"ג-תרצ"ד ג' שלום, 'מפתח לפירושים על עשר ספירות', קרית ספר, י (תרצ"ג-תרצ"ד), עמ' 498-515, לט-נג.
- שלו, תרצ"א ג' שלום, 'התפתחות תורת העולמות בקבלת הראשונים', בתוך: לחקר קבלת ר' יצחק בן יעקב הכהן, תרביץ, ב (תרצ"א), עמ' 415-442.
- שלו, תרצ"ד ג' שלום, 'לחקר קבלת ר' יצחק בן יעקב הכהן - ר' משה מבורגוש תלמידו של ר' יצחק', תרביץ, ה (תרצ"ד), עמ' 305-323.
- שלו, ת"ש ג' שלום, 'שטר התקשרות של תלמידי האר"י', ציון, ו (ת"ש), עמ' 133-160.
- שלו, 1941 G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York 1941.
- שלו, תש"ו ג' שלום, 'פרשה חדשה מן המדרש הנעלם שבזוהר', ספר היובל לכבוד לוי גינצבורג, ניו יורק תש"ו, עמ' תכה-תמו.
- שלו, תש"ח ג' שלום, ראשית הקבלה (1150-1250), תל אביב וירושלים תש"ח.
- שלו, 1954 G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, third revised edition, New York 1954.

- שלום, תשט"ו
ג' שלום, 'לידיעת הקבלה בספרד ערב הגירוש', תרביץ, כד (תשט"ו),
עמ' 167-206.
- שלום, תשכ"ח
ג' שלום, 'קונטרס מראשית ימיה של כת הדונמה בשאלוניקי', ספונות,
ט (תשכ"ה), עמ' קצ"ג-ר"ז.
- שלום, 1971
G. Scholem, *The Messianic Idea and Other Essays on Jewish Spirituality*, New York 1971.
- שלום, 1972
G. Scholem, 'The Name of God and the Linguistic Theory of the Kabbala', *Diogenes*, 79 (1972), pp. 59-80; 80 (1972), pp. 164-194.
- שלום, 1974
G. G. Scholem, *Kabbalah*, Jerusalem 1974.
- שלום, תשל"ו(א)
ג' שלום, 'להבנת הרעיון המשיחי בישראל', בתוך: ג' שלום, דברים
בגו, תל אביב תשל"ו, עמ' 155-190.
- שלום, תשל"ו(ב)
גרשם שלום, 'שני קונטרסים לר' משה די לאון', קובץ על יד, ח (תשל"ו),
עמ' 327-384.
- שלום, תשל"ט
ג' שלום, הקבלה בפרובאנס – חוג הראב"ד ובנו ר' יצחק סגי נהור,
ערכה ר' ש"ץ, ירושלים תשל"ט.
- שלום, 1979
G. G. Scholem, 'Considérations sur l'histoire Débuts de la Kabbale chrétienne', A. Faivre & F. Tristan (eds.), *Kabbalistes Chrétiens*, Paris 1979, pp. 17-48.
- שלום, 1980
G. Scholem, 'Colours and Their Symbolism in Jewish Tradition and Mysticism', *Diogenes* 28, 109 (1980) pp. 64-76.
- שלום, תשמ"א(א)
ג' שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, תרגם י' בן שלמה, ירושלים
תשמ"א.
- שלום, תשמ"א(ב)
ג' שלום, 'הצדיק', בתוך: שלום, תשמ"א(א), עמ' 213-258.
- שלום, 1987
G. Scholem, *Origins of the Kabbalah*, A. Arkush (tr.), R. J. Zwi Werblowsky (ed.), Princeton and Philadelphia 1987.
- שלום, תשמ"ח
ג' שלום, שבת צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, תל אביב תשמ"ח.
- שלום, תשנ"ב
ג' שלום, מחקרי שבתאות (ההדיר י' ליבס), תל אביב תשנ"ב.
- שלום, תשנ"ג
ג' שלום, ספר הזוהר של גרשם שלום, מהדורת פקסימיליה, ירושלים
תשנ"ג.
- שלום, 1997
G. Scholem, 'The Beginnings of the Christian Kabbalah' (D. Prager, trans.), in: J. Dan (ed.), *Christian Kabbalah*, Cambridge, MA 1997, pp. 17-39 [First published as 'Zur Geschichte der Anfänge der christlichen Kabbala', in: *Essays presented to Leo Baeck*, London 1954, pp. 158-93].

- שלום, תשנ"ח(א) ג' שלום, מחקרי קבלה א (ההדיר י' בן שלמה, ערכן והשלים מספרות המחקר משה אידל), תל אביב תשנ"ח.
- שלום, תשנ"ח(ב) ג' שלום, 'תעודה חדשה לראשית הקבלה', בתוך: שלום, תשנ"ח(א), עמ' 7-38.
- שלום, תשנ"ח(ג) ג' שלום, 'האם חיבר הרמב"ן את ס' אגרת הקודש?', בתוך: שלום, תשנ"ח(א), עמ' 225-235.
- שלום, 2004 ג' שלום, שדים, רוחות ונשמות – מחקרים בדמונולוגיה (בעריכת א' ליבס), ירושלים 2004.
- שלום ובית-אריה, תשל"ח ג' שלום ומ' בית-אריה, מאמר משרא קטריץ לר' אברהם בן אליעזר הלוי, ירושלים תשל"ח.
- שמידט-ביגמן, 2003 W. Schmidt-Biggemann, 'Johannes Reuchlin und die Anfänge der christlichen Kabbala', in: W. Schmidt-Biggemann (ed.), *Christliche Kabbala*, Ostfildern 2003, pp. 9–48.
- שמידט, 2002 M. Schmidt, 'The Homer of the Scholia – What is Explained to the Reader?', in: F. Montanari (ed.), *Omero tremila anni dopo. Atti del congresso di Genova 6–8 luglio 2000*, Rome (2002), 159–183.
- שמש, 2009 A. Shemesh, *Halakhah in the Making – The Development of Jewish Law From Qumran to the Rabbis*, Berkeley, California 2009.
- שניידר, תשס"ח מ' שניידר, 'תיאופניה, אפותיאווה ותיאולוגיה בינארית במאה השניה לפנה"ס', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ח.
- שניידר, תשע"ב מ' שניידר, המסורות הגנוזות של המיסטיקה היהודית (בדפוס)
- שפי, 1990 R. Sheffy, 'The Concept of Canonicity in Polysystem Theory', *Poetics Today*, 11 (1990), pp. 511–522.
- שפיגל, תשמ"ט נ' שפיגל, הומרוס, ירושלים תשמ"ט.
- ש"ן, תשכ"ח ר' ש"ן, החסידות כמיסטיקה, ירושלים תשכ"ח.
- שקד, 2009 נ' שקד, 'מדרשים זוהריים', בתוך: נ' וינגרטן-מינץ ות' ביאלה, דרשוני – מדרשי נשים, תל אביב 2009, עמ' 55, 70-71, 120.
- שקולניקוב, תשס"א ש' שקולניקוב, פילוסופיה יוונית, תל אביב, האוניברסיטה הפתוחה, תשס"א.
- שרביט, תשס"ד ש' שרביט, מסרת אבות לדורותיה: מהדורה מדעית, מבואות, נספחים, ירושלים תשס"ד.
- שרוויץ, 1982 B. L. Sherwin, *Mystical Theology and Social Dissent – The Life and Works of Judah Loew of Prague*, Rutherford 1982.

- שרמר, תשס"ד ע' שרמר, זכר ונקבה בראם – הנישואים בשלהי ימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד, ישראל תשס"ד.
- תא-שמע, תשנ"ט י"מ תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ט.
- תא-שמע, תשנ"ט-ט ת"מ תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה, ירושלים תשנ"ט-תש"ס.
- תא-שמע, 2001 י"מ תא-שמע, הנגלה שבנסתר – לחקר שקיעי ההלכה בספר הזוהר, מהדורה שנייה, תל אביב 2001.
- תא-שמע, תשס"ד י"מ תא-שמע, 'קונטרס "סודות התפילה" לרבי יהודה החסיד', בתוך: י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים, עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, ירושלים תשס"ד, א, עמ' 208-242.
- תבורי, תש"ס י' תבורי, מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תש"ס.
- תורן, תשס"ח ס' תורן, 'כל מקום שנתנו חכמים עיניהם, או מיתה או עני – לתולדות המסורות על מבטם ההרסני והקוטל של החכמים', סידרא, כג (תשס"ח), עמ' 137-205.
- תשבי ולחובר, תשמ"ב י' תשבי ופ' לחובר, משנת הזוהר, חלק א, ירושלים תשמ"ב.
- תשבי, תשנ"ב י' תשבי, משנת הזוהר, חלק ב, ירושלים תשנ"ב.
- תשבי, תשמ"ב-תשנ"ג י' תשבי, חקרי קבלה ושלוחותיה – מחקרים ומקורות, כרכים א-ג, ירושלים תשמ"ב-תשנ"ג.
- תשבי, תשמ"ב י' תשבי, 'שו"ת לרמד"ל בענייני קבלה', בתוך: י' תשבי, חקרי קבלה ושלוחותיה, כרך א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 36-75.
- תשבי, תשי"א י' תשבי, 'שו"ת לר' משה די ליאון בענייני קבלה', קובץ על יד, ה, טו (תשי"א), עמ' יא-לח.
- תשבי, תשכ"א י' תשבי, 'התסיסה המשיחית בחוגו של רמח"ל לאורם של כתובה ושירים משיחיים', ספר-יובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 376-397.
- תשבי, 1964 י' תשבי, נתיבי אמונה ומינות, רמת גן 1964.
- תשבי, תשכ"ז-תשכ"ח י' תשבי, 'הפולמוס על ספר הזוהר במאה השש עשרה באיטליה', פרקים: ספר השנה של מכון שוקן, א (ירושלים תשכ"ז-ח), עמ' 131-182 [וראו גם תשבי, תשמ"ב].
- תשבי, תשמ"ב י' תשבי, 'הפולמוס על ספר הזוהר במאה השש-עשרה באיטליה', בתוך: חקרי קבלה ושלוחותיה, כרך א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 79-130.
- תשבי, תשמ"ה י' תשבי, משיחיות בדור גירושי ספרד ופורטוגאל, ירושלים תשמ"ה.